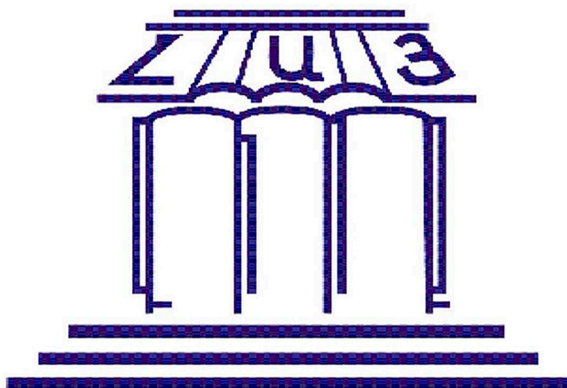

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

R. Ulan
Hypoleucis
pygmaea 506.2
1925

291.99

21-49

891.99 64549-63

Ա-41

Ք. Ալեք
Հիմնական
փրկումը

Այս 4508 միլիոն

ПК з. 243 т. 3.000.000

891-99

Ա-41

Համաձայն

18 9 NOV 2011

ՏՕՒԹ. ԲՈՒԲԵՆ ԶՐԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

(Բ. ՍԵՒԱԿ)

ԲԺԻՇԿԻՆ ԳԻՐՔԵՆ
ՓՐՑՈՒԱԾ ԷԶԵՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ "ԳՈՂԹԱՆ" ԳՐԱՏԱՆ

1925

ՏՊԱԳՐ. «ԱԼԻԲ»

ՍԵԼԱՆԻԿ

30 JUL 2013

Գրքեր - 2013, 9, 1927
 Գրքեր 3/2013

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Փոշիներու մէջէն դուրս կը հանենք ու ներկայ հատորին մէջ կ'ամփոփենք տարաբախտ Տօրթ. Ռուբէն Զիլինկիրեանի՝ «Բժիշկին Գիրքէն Փրցուած էջեր» ընդհանուր խորագրին տակ գրած այն գեղեցիկ պատմութիւնները, որոնք տասներկու տարիներ առաջ, 1913 — 1914 թուականներուն, առաջին անգամ լոյս տեսան «Ազատամարտ»ի մէջ եւ այնքան մեծ հաճոյքով կարդացուեցան ընթերցողներուն կողմէ:

Տօրթ. Ռուբէն Զիլինկիրեան, հայ բժշկական պատմութեան մէջ, միակն է եղած, որ այնքան սիրուն, խրալատուկ եւ ժողովրդական ոճով մը գրի առած է բժիշկի իր էջերը: Եւ ասոր մէջ փնտռելու է գաղանիքը այն հետաքրքրութեան, զոր սղբացեալ գրագէտին պատմութիւնները արթնցուցին հատարակութեան բոլոր խաւերուն մէջ անխափր:

Զինադարէն ասդին, շատ մը տպաւորած ու հոս - հոն ցրուած երկեր հրատարակութեան արժանացան, բայց ոչ մէկ հրատարակիչ մտքէն անցուց, հատորի մը մէջ ամփոփել այս թանկարժէք էջերը, որոնք այսպէս կորսուելու պիտի դատապարտուէին:

Այժմ, ձեռնարկելով այս գրքի հրատարակութեան, կ'ուզենք նախ կորուստէ փրկել հանճարեղ բժիշկին ու գրագէտին գրչի այս արտադրութիւնները, եւ յետոյ, կը կարծենք թէ, այս ոտուան ու վաղուան մեր պատանի ու երիտասարդ սերունդը, աւելի քան պէտք ունի այս գրքին, իբր լաւագոյն խորհրդատու մը, շողջողուն խայծերով ու փորձութիւններով լեցուն այս կեանքին մէջ:

Հ. ՐԱՍԱՐԱՆԿԻ ԶԷ

64543-68

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ ՄԸ ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԷՆ

Հետեւեալը մէկ մասն է այն նամակին, զոր տաղանդաւոր գրագէտ Ռուբէն Զարդարեան Պոլսէն ուղղած է գրչի իր եղբայրակցին «Բժիշկին Գիրքէն Փրցուած Էջեր»-ու հրատարակութեան առթիւ։—

«Շնորհաւորութիւններս այն զմայլելի ձեւին համար, որով կը գրէք ձեր Բժիշկի Էջերը։ Չէք կարող երեւակայիլ թէ որպիսի՝ խանդավառ ընդունելութիւն գտած են անոնք ընթերցող հասարակութեան մէջ՝ թէ՛ հոս և թէ՛ արտասահման։ Ասիկա նախ՝ կ'ապացուցանէ այն անտարակուսելի գրական ճարտարութիւնը որով կը գրէք ձեր յօդուածները՝ քերթուածի մը՝ չափ թրթուռն, երկրորդ՝ մանկավարժական այն մեթոտը, որով հիւանդութեանց սարսափն ու դարչանքը կը ներշնչէք, առանց խրատի ու քարոզութեան հին պանալ մեթոտին և երրորդ՝ ա՛յն որ «ափսո՛ս, ա՛յնքան տառապանք կայ մեր հասարակութեան ծոցն ալ, ու ա՛յնքան հիւանդ, ա՛յնքան վիրաւոր»։

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ ՏՕՔԹ. ՌՈՒԲԷՆ ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆԻ

Տօքթ. Ռ. Զիլինկիրեան, ծնած է Սիւլվրի, 15 փետր. 1885ին։

Իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ տեղւոյն ազգ. նախակրթարանին մէջ, յետոյ երկու տարի կը հետեւի Պարտիզակի Բարձրագոյն Վարժարանը։ 1901ին կը հեռանայ Պարտիզակէն և կը սկսի յաճախել Պէրպէրեան վարժարան, զոր կ'աւարտէ 1905ին։

Վարժարանին անօրէնը Ռէթէոս Պէրպէրեան, Ռուբէնին՝ գիտութեան ճիւղին մէջ յայտնաբերած հակումները գնահատելով, կը թելադրէ անոր մեկնիլ Լոզան, հետեւելու համար տեղւոյն բժշկական համալսարանը։ 1911ին կ'աւարտէ համալսարանին ընթացքը և երկու տարի կը պաշտօնավարէ տեղւոյն դարմանատուններուն ու հիւանդանոցներուն մէջ, հետզհետէ ծանօթանալով բժշկական արուեստի նրբութիւններուն։

Համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին էր որ վերադարձաւ Պոլիս, հոն հաստատուելու համար, և հազիւ տեղաւորուած, թրքական զօրաշարժը զինքն

ալ առաւ բանակի շարքերուն մէջ: Իբրեւ զինուորական լեւազն ծառայեց Մաքրի գիւղի մէջ, երբ ձերբակալուեցաւ ու իր եղբայրակիցներէն քիչ վերջը, մինակ աքսորուեցաւ Չանկրի:

Այդ թուականէն վերջ, իր և իր ընկերներուն եղերական վախճանը ծանօթ է ամէնուն: Չարաշուք օր մը, իր սրտի ու հոգիի մտերմին Վարուժանի և ուրիշ երեք հոգիներու հետ, Չանկրիէն ճամբայ կը հանուին գէպի Գալաճըգ, եւ այդ ճամբուն վրայ, 13—26 օգոստոս 1915ին, ծառերու կապուած, գաշտնի հարուածներով, խժոժօրէն կը մօրթոտուին մարգատ պան չեքներու կողմէ . . . :

Ռուբէն Սեւակ մնաւ «վարդի» մը մահով, հազիւ իր վէս հասակը ցցած արեւին ու աչքերը՝ աստղերուն: Մնաւ ան աշնպէս, ինչպէս

Վարդե՛րը մեռան,
Վարդե՛րը մեռան,
Իրենց բիւր-բուրան
Յօղիկին վրան
Վարդե՛րը մեռան,
Վարդե՛րը մեռան:

Արիւնտ, մանրիկ,
Ռանբոս բոպիկ
Դիակներուն վրան
Դողդոջ կ'երերան:
Վարդե՛րը մեռան,
Վարդե՛րը մեռան:

ԲԺԻՇԿԻՆ ԳԻՐՔԷՆ ՓՐՑՈՒԱԾ ԷԶԵՐ

ԿԷՍ ԽԵՆԹԸ

Գեղեցիկ առտու մը անակնկալ նամակ մը առիւ Պոլսէն: Յայտնի ընտանիք մը կը խնդրէր ինձմէ խալոյն Մօնթէ-Քարլօ մեկնել՝ որովհետեւ հոն իրենց տղան յանկարծակի խենթեցեր էր, ու իբրեւ փաստ՝ ներքակ սա՛ տեսակ նամակ մը ղրկեր էին՝ տղուն կողմէ իրենց գրուած:

«Սիրելի սիրեցեալք
Քրուքիւննիդ ստանալով ստանալուս պէս ստացայ ու պատասխանը գրելով գրելնիքէն կը գրեմ . . . »

Ու այս ոճով 16 խոշոր երեսներ: Բայց ինչ որ զիս պարունակութենէն աւելի հետաքրքրեց՝ զիրերուն ձեն էր: Հազար հինգ հարիւր տարիէ ի վեր Սահակ-Մեսրոպին գիւտը այսքա՛ն չարչարուած չէր: Այլանդակ հասակներով, զոզոջմունք, բարակու՛կ գիծեր՝ որոնք կ'իլլէին, կ'իջնէին, ուր երթային չգիտնալով կը շարուէին, տեղ մը կը մնային, կամ ինքզինքնին զանեկու համար ծուռ ու մուռ չըջանակ մը կը գծէին և խոշոր բառ մը ծակի մը մէջ կը սեղմէին, աշնպէս որ բառերը՝ իմաստ մը տալու ճիգով ստիպուած էին կրկնուելու, տառնապատկուելու, քովէ քով

շարունակու, գլուխ գլխի տալու՝ զինուորական գծով տողանցքի մը պէս:

«Յարգանքներու յարգանքներով յարգանքներս . . . »

Ու այս 16 էջերուն մէջ ստորակէտ մը, վերջապէ՛տ մը անգամ չի կար: Որովհետեւ այդ ամենափութըր բանը որ կէտն է՝ իր տեղին գնելու համար բաւական որոշութիւն ու վճռականութիւն պէտք է, բա՛ն մը որ չա՛տ խելօքներուն անգամ կը պակսի: Ու նամակին պարունակութիւնը այնքա՛ն ալ ապուշ չէր: Տարտամ ու անհարմարձակ կերպով ա՛յն կը հասկըցուէր որ, ազան իր զրամները կերեր, նոր ոսկիներ կ'ուզէր. (այդ ոսկիներուն թիւը չկարդացուիլք բան մըն էր, թուաբանութիւններու մէջ չմտած, բոլորովին նոր թուանշան մը . . .)

Ճամբորդ մը տակէ աւելի խելացի ի՛նչ բան կրնար պահանջել իր հարուստ ծնողքէն: Բայց ա՛նոնք կ'ենթադրէին որ անպատճա՛ռ ազան իր հարստութիւնը խաղարաններուն մէջ կորսնցնելով խելքին եկած էր:

Շողեկառքին մէջ 18 ժամեր քանի՛ անգամ կարգացի այդ 16 էջերը՝ մտքիս մէջ լոյս մը ծնցնելու համար, ու բնդհակառակը, այդ բոլոր սիւեղիք սիւեղեալները, շողեկառքին ցնցումները, անխնեքուն տկանկոցը բոլորովին թմրեցուցին ուղեղս: Այդ նամակին ապշութիւնը անհանգստացուցիչ, գրեթէ վարակիչ բան մը ունէր իր մէջ: Ու կէս գիշերէ մը վերջ, բոլորովին շուարած, իջայ Մօնթէ Քարլօի կայարանը:

Անծանօթ քաղաքի մը մէջ ո՞ւր երթալ այդ մութին: Նեղ փողոցի մը մէջ, դռան մը վերեւ, աղտոտ լոյս մը կը պլպլար, մի՛ն-մի՛նակ ու կասկածելի— (չեմ գիտեր ինչո՞ւ): Մօտեցայ, պանդոկ մըն էր. աղ-պզպեղ գէր կին մը սենեակ մը ցուցուց. բայց դռան կղպանք չունենալը անհանգստացուց զիս . . .

— Հոս վստահութեան տուն մըն է, ըսաւ կինը . . . Պարտնը մինա՞կ է . . .

— Այո՛, պատասխանեցի . . . սնտուկս կայարանը ձգած եմ . . . :

Փոքրիկ սենեակ մըն էր՝ թուղթէ ծաղիկներով: Գաղջ, թափանցող, անանուն բոյր մը կար օդին մէջ, իրական հոտ մը: Լայն անկողինը հաղիւ՛ւ ծածկուած էր. ճմութկած սաւան մը՝ խորհրդաւոր փոսերով: Մօմ մօտեցուցի, երկու կարմիր աղտեր տեսայ, դեռ թաց . . . : Մնաս բարո՞ւ, վստահութեան տուն . . . :

Ու նոր արշաւ մը սկսայ մութին մէջ, փողոցէ փողոց, մինչեւ որ յոյնած գլուխս մաքուր բարձի մը վրայ կարողացայ հանգչեցնել: Առաւօտուն, սովորական ժամիս արթնցայ: Դեռ սենեակը խաւար էր. քնացայ ու նորէն արթնցայ, նորէ՛ն խաւար. բայց այնպիսի խաւար մը՝ ինչպէս ըլլալու էր աղջամուղջը, դեռ Աստուած իր նշանաւոր «Նղիցի լոյս»ը չարտասանած: Այս որքա՛ն երկար էին Մօնթէ քարլօի գիշերները: Նորէն ու նորէն քնանալ փորձեցի, մի՛նչեւ որ պանդոկապետը, կեանքիս վրայ կասկածելով՝ եկաւ դռնս բանալու: Ա՛յն ատեն միայն տեսայ որ

այդ սենեակը պատուհան մը, ծա'կ մը անդամ չունէր. կատարեալ տուփ մը. գիշերը չխեղդուիլս ալ հրա՛ջք մը պարզապէս: Ոսկեղօծ քաղաքներու գնահատութեան մէջ այս փաստն ալ մի' մոռնաք:

Դուրսը կէսօր էր: Շիտա'կ խենթիս հասցէին դացի ու տանը դիմաց ճաշարան մը նստայ: Խորհրդաւոր գուռը բացուեցաւ, գլխուն վրայ կարմիր ֆեսով մարդ մը երեւցաւ, մօտեցայ ու բարեկեցի:

— Աստուծո՛ւ բարին, ինչպէ՞ս էք, ըսաւ, — այնպիսի անտարբեր ձեւով մը, որ կարծես օրը տասը անգամ կը տեսնէր զիս:

Հետս ճաշի նստաւ. հին բարեկամներու պէս, ասօրինք-անդին խօսեցանք: Ծիշտ է որ իր ուսեցած ականջները իրեն դէմքին ապուշ թանձրութիւն մը կուտային, բայց խենթ մը չէր այդ մարդը, հազա՛ր անգամ ո՛չ: Դաղանիքին բանալին գտնել կարծեցի՝ իր հետ կիներու մասին խօսելով, երեսը թթուեցուց, խաղաքաններուն ակնարկութիւն ըրի, ուսերը թօթեց: Արդէն շուարած, աւելի չփոթեցայ: Հապա եթէ սխալ մարդու օձիքէն բռնած ըլլայի՛ . . . :

Ամուսնացած մարդ մըն էր. ինծի երկար-բարակ իր կնոջ վրայ խօսեցաւ՝ որ քիչ մը տկար ըլլալուն, այդ օրը միասին չէ կրցած ելլել. իր մեծ տղուն համար ինձմէ զուրկերիական վարժարանի մը հասցէն ուղեց. պզտիկ տղայ մըն ալ ունէր, շատ պզտիկ, որ այս օրերս ակոսայ հանելու՛ն՝ փոքր քիչ մը թոյլ էր . . . :

Յետո՛յ միայն գիացայ որ այս մարդը ո՛չ կին,

ո՛չ ալ զաւակ ունէր, այլ պարզապէս ստեղծ փափաք մը. բայց բոլորովին բնական, տնշահախնդիր, անվնաս սուտեր. արուեստը՝ արուեստի՛ն համար:

— Ծնողքիդ նամակ մը գրեր ես. — ըսի անհամարձակ:

— Ձե՛մ յիշեր, ըսաւ:

— Դրամներդ խաղաքաններու մէջ կերեր ես:

— Սխա՛լ է:

— Հապա ո՞ւր դացին ոսկիներդ:

— Յորեկները պաղպաղակ մը կ'ուտէի . . . :

— Հարստութիւնդ միայն պաղպաղակօ՞վ հատուցուցիր:

— Աստուծոնքն ալ կաթ մը կը խմէի, թոթովեց, աչքերը լեցան, մօրուքին մէջ արցունքներ գլտորեցան: Մեղքացայ, զղջացի: Մարդը իր զրամը կերեր էր. ե՞ս ինչ կը խառնուէի . . . : Բայց ան այսպէս չէր խորհեր, կ'ուզէր իր լացովը զիս համոզել իր անմեղութեան վրայ, կ'ուզէր որ անպատճառ հաւատամ թէ ինք պարկեշտ մարդ մըն էր. ո՛չ կինը, ո՛չ գինին, ո՛չ խաղը չէին հրապուրած զայն (ու այս ճի՛շտ էր) . . . : Բայց, մարդիկ չար էին, իր գէշութիւնը կ'ուզէին, փողոցէն անցած ատեն խորհրդաւոր կերպով իրարու աչք կ'ընէին. (ա՛ս ալ ճիշտ էր, բայց իր գլխուն ֆեսին համար էր): Շատեր զինքը սնանկացնելու, կախաղան հանելու կը ջանային, աշխարհիս ամէն ծայրերէն անվերջանալի ու անկարելի հաշիւներ կը զրկէին՝ իր բնա՛ւ չճանչցած մարդերէն . . . : Ա՛ս ալ ճիշտ էր, ու ա՛ն թէ

Ի՞նչպէս. —

Այս խելօքիկ մարդը երբեմն-երբեմն իր մեծութեան երազներն ունէր, բայց մեծ ըսածս՝ չա՛տ մեծ, խելքի մտքի մէջ չսղմող մեծութիւն մը: Քանի որ բոլոր մարդիկ իրմո՛վ կը զբաղէին ու դաւադրութիւններ կը սարքէին իր շուրջ, ուրեմն կրնար ըլլալ որ անգիտակցաբար ինք նշանաւոր անձ մը ըլլար, ո՞վ գիտէ, թերեւս ապագայ թագաւոր մը . . . : Այս մարդը իր երազին հաւատալու դժբախտութիւնն ունէր. ու այս տեսակ հիւանդներու բնական տրամաբանութիւնով, կ'ուզէր իր պզտիկ կեանքը այդ մեծ գաղափարին պատշաճեցնել կանխաւ . . . : Իր բանակին համար փրանսական զործարանի մը իշուլաւագոյն կաշիէն թմբուկներ կ'ապսպրէր՝ բայց ա՛յնքան թիւով որքան էշ չկար աշխարհիս երեսը . . . Եթէ այդ անունով միմիա՛յն համեստ չորքոտանիներուն կ'ակնարկէր: Գերմանիոյ կայսեր ինքնագիր նամակ մը կը գրէր՝ անոր պզտիկ աղջկան ձեռքը խնդրելու համար: Բայց այդ մեծ ամուսնութեան արժանավայել պալատ մըն ալ պէտք էր: Մօնթէ-Քարլօի բարձունքներուն վրայ սքանչելի ծախու ապարանք մը տեսեր, ու ամենայն պաղարիւնութեամբ, առանց սակարկութեան, թագաւորի վայել ձեւով ստորագրութիւն մը նետեր էր՝ գնելու խոստումի մը տակ:

Այդ օրէն ի վեր գործերը գէշցեր էին, սուտ ու փուճ օրէնքներով իրմէ ահագին դրամներ կը պահանջէին տան մը համար՝ որ գնած չէր, պա՛րզ ստո-

րագրութիւն մը միայն . . . : Ուրեմն իրա՞ւ այնքան մեծ արժէք ունէր իր մէ՛կ ստորագրութիւնը:

Այսպիսի մեծամոլութիւններու մէջ հատցուցեր էր դրամները, ու նորերը գտնելու համար աշխատակաշահագիտութիւններու մէջ կ'իյնար: Գիտնականի մը ապսպրէր էր որ իր հաշուոյն տրուեսական բիւնձի գիւտին աշխատի: Օր մը կարգալով որ սքրասիվարիոն ջութակ մը հազարաւոր ոսկիի ծախուեր էր՝ իսկոյն զրեր էր խտալական զործարանի մը, որ իրեն 12 տոկէն սքրասիվարիոններ հայթայթեն՝ տասը տարի վերջ տասնապատիկ գիներով ծախելու համար: Ու զործարանին ամիս մը պայմանաժամ տուեր էր. բայց այդ պայմանաժամին մէջ ինք բոլորովին ուրիշ բաներու վրայ կը մտածէր ու բացարձակապէս կը մոռնար ջութակները:

Այդ բոլոր մեծաքանակ ապսպրանքներէն միա՛յն երկու բան պահած էր իրեն՝ որ սենեակին մէջ տեսայ: Ահագի՛ն, անծա՛յր, անվե՛րջ չուան մը որ չուարեցուց զիս:

— Ծովերուն լայնութիւնն ու խորութիւնը պիտի չափես, ըսի:

— Ո՛չ, ըսաւ պաղարիւնութեամբ, այստեղ անվըստահելի երկիր է, եթէ սենեակը գան՝ պատուհանէն փախչելու համար է:

Բայց ես գիտէի որ դարձեա՛լ կը ստէր, իր սովորութեան համաձայն. այդ անհատում չուանը ինքզինքը ձեղունէն կախելու համար էր. . . :

Բայց անտուկ մը բացաւ. մէջը ի՞նչ կը կարծէք

որ ըլլար ամեկինե՛ր, ամեկինե՛ր, անթի՛ւ անհամա՛ր, բոլորն ալ իրարո՛ւ նման ամեկիներու լեռ մը...: Ես զարմանքէ զարմանք կ'իջնայի՛ երբ ան միեւնոյն մեծութեամբ ուրիշ սնտուկ մըն ալ բացաւ՝ բերնէ բերան յար և նման ամեկիներով լեցուն:

— Ասոնք սրցուածներն են, բռաւ:

Ասոր վրայ շատ չսկսեցի, դուրս ելայ: Ահա մարդ մը որ գիշերները հազարաւոր ամեկիներ կը սրցնէր, ու ցորեկները խելօք-խելօք և ազատ-համարձակ փողօցներուն մէջ կը պտտէր. մինչեւ որ անմեղ մը չմտցնէր՝ Օրէնքը զայն յիմարանոց չէր կրնար նետել. որո՞ւ փոյթ թէ ալլանդակ գնումներով փճացուցած ըլլար իր հարստութիւնը. ան կես-խենքն էր. արդէն բժշկութիւնն ալ խենթութիւն չ'անուաներ այս հիւանդութիւնը: Իր յիշողութեան կորուստը, իր բրածներուն մանկական տարօրինակութիւնը, իր աւելորդ ստախոսութիւնը, իր յաջորդական մեծամոլութիւնն ու մեծամոլութիւնը, ու մանաւանդ իր խօսելու դժուարութիւնը և իր թափթփած բառերը, իր գիրերուն պէս՝ լեզուին ու մտաներուն ալ զողալը, չա՛տ որոշ հիւանդութեան մը անունը կ'արթնցնէին մտքիս մէջ:

Ինչպէ՛ս սկսեր էր այդ հիւանդութիւնը. ո՛չ թէ յանկարծակի (ինչպէս ծնողքը կը գրէին), այլ ամիսներու րնթացքին: Բարեկիրթ մարդ մըն էր ան, որ քիչ քիչ իր բնութիւնը փոխեց: Նախ մեյամաղձոտ դարձաւ, սենեակին մէջ բանտարկուած օրը հարիւր սիկարէթ կ'այրէր ու կը մարէր. յետոյ բարկացոտ

դարձաւ, ընտիր հասարակութեան մը մէջ յանկարծ զգուշի շարժում մը կ'ընէր, զարչիլ բաւ մը կ'արտասանէր: Ծնողքը նախամեծար համարեցին զայն ճամբորդութեան պատրուակով տունէն հեռացնել, ու մինչեւ որ վերոյիշեալ նամակը չստացան՝ խենթ ըլլալը չգուշակեցին: Արդէն ծնողները այդպէ՛ս են. լա՛յնքան երկար ատեն որ դրամին չուղեմ՝ խելացութեանդ վրայ չեն կասկածիր...:

Բառալիզի ժենեռալն էր այս հիւանդութիւնը, քոյրը այն միւս սարսափելի հիւանդութեան՝ որ քապես կը կոչուի, և որոնց երկուքին ալ հայրը հինգած սիգիլիզ մըն է: Բայց նախ պէտք էր ստուգել որ այս վերջին ախտը ընդունած էր ժամանակին:

— Այո՛, բռաւ, անանկ բան մը կար... հի՛ն պատմութիւն...:

Արիւնին ու մարմինին քննութիւնը կասկած չի ձգեցին. զարմանկն անկարելի էր, ընելիքս պա՛րզ: Զինքը չոգենաւի մը բժիշկին յանձնելով՝ շիտակ Պուլիս գրկեցի: Եւ ա՛լ մինակ մնացած՝ քիչ մը ատեն հանդէսեաց այդ սքանչելի քաղաքին մէջ: Վերադարձիս՝ չոգեկառքին մէջ նորէ՛ն կարգացի նշանաւոր նամակը ու նորէ՛ն երեւակայեցի այդ խենթը, բայց այս անգամ ո՛չ թէ տարտամօրէն, հապա չա՛տ որոշ կերպով՝ այնպէ՛ս, ինչպէս մօտաւոր ապագայի մը մէջ պիտի ըլլար ան, ալ խուսափելիօրէն:

Ուղեղը իր այդ վերջին ու տարօրինակ լոյսերէն վերջ՝ բոլորովին պիտի խաւարէր, սեփ-սեւ (առճի գիշերուան սենեակիս պէս), ապուշութիւնը կա-

տարեալ պիտի ըլլար, չարժումները անկարելի, անկողնին պիտի գամուէր, լեզուն պիտի կորսնցնէր, ուտելը պիտի մոռնար, օրը քսան սաւան պիտի աղտոտէր, օր պիտի գար ուր ա՛լ զայն կերակրէին ալ անկարելի պիտի ըլլար, իր է՛ն սիրելիներուն գարշելի պիտի դառնար, պիտի նեխէր... ու ասիկա՝ ահ, խուսափելիօրէն:

Բայց այս պատմութիւնը անակնկալով սկսաւ և անակնկալով ալ պիտի վերջանար: Տուն դարձիս՝ Պոլսէն նամակ մը գտայ, ուր ինծի կ'իմացնէին որ խենթը՝ հոն հասած օրն իսկ՝ հաղլու բժիշկին հսկողութենէն ազատած՝ հօրը նետուէր էր... կարծես գիտամբ՝ իմ անխուսափելի գուշակութիւններս զուր հանելու համար:

Բնութիւնը, որ ամէն չարիքին քով բարիք մըն ալ դրած է, այդ սարսափելի ակտին քով՝ իր դարձանն ալ ցոյց տուեր է. այս հիւանդները գիշեր-ցօրեկ մէ՛կ բան կը մտածեն՝ անձնասպանութիւնը: Բժիշկները որ ուրիշ դարման մը չեն գտած՝ կը բաւականանան արգիլելով իրենց այդ բնական հակումը: Սակայն, լաւագոյն չէ՞ հօր մը աղտոտել քան տարիներով նուիրական բոյն մը թունաւորել:

Ու հիմա կը յիշեմ զեռ այն օրը՝ երբ մօրուքին մէջ խոշոր արցունքներ կը զլտորցնէր՝ զիս համոզելու համար որ ինք բարի ու խելօք մարդ մըն է ...: Ա՛լ կը հաւատամ քեզի, խեղճ մարդ, դուն չես ստեր: Ստողները անո՛նք են օր քու հոգւոյդ կորցտեան վրայ կոկորդիլոսի արցունքներ կը թա-

փին...:

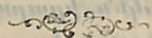
Թող կրօնագէտներն ու բարոյագէտները անձնասպանութեան վրայ վիճին. թող իմաստասիրական հատորներ արձակեն իրարու գլխուն. մէկը պիտի դանուի՞ ինծի բացատրելու համար որ, մարմնագէտ ու հոգեպէս ի՞նչ պիտի արժէր այդ կեանքը, խօսելու, զգալու, չարթելու, սնանկու, մտածելու անկարող, մէզի մէջ փտած մօի կտոր մը՝ որ չանը նետես չուտեր...:

Լօզան, 1913

29-545-69

ՄԱՆՉԵՐՈՒՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆԸ

Հիմա որ ուսերուս վրայ տակաւ կը դգամ տա-
րիներուն ծանրութիւնը, ու ձեռքիս գրիչը՝ երբեմն
փետուրի պէս թեթեւ՝ այժմ մահուան բառերուն մէջ
կը կապուել ու կը շփոթի, կը յիշեմ հիւն հիւն օրերը,
այն օրհնեալ օրերը, երբ ուղեղիս, ջիւղերուս, մար-
մինիս բոլոր բջիջները այնպէս լեցուած էին կեան-
քով՝ որ մահուան գաղափարին համար տեղ չէր մնա-
ցած....:

Երջանիկ տարիք, ուր կեանքը կ'եռայ, սիրտը
կը զեղու, հոգին կը պոռթկայ:

Ու ո՞վ կրնայ մտնայ հազար անգամ կրկնուած
անուէնը այն պաշտելի ընկերոջ՝ որ միանդամայն գա-
տակիցդ էր, տարեկիցդ ու սրտակիցդ, երեւակայա-
կան վէպերուդ հերոսը, հրաշայի արկածախնդրու-
թիւններուդ զինակիցը:

Արամն էր իմ զինակիցս: Միասին կը խաղա-
յինք, միասին կը սերտէինք, միասին կը չափուէինք:
Երբ ան հեռուի աղբիւրէն ջուր բերելու կ'երթար,
ե՛ս ալ հետը կ'երթայի սափոր մը ուսիս: Երբ ես
թաչուներուն թակարդ լարելու կ'երթայի գաշտերը,
ա՛ն ալ հետս կուգար, սուտ սուրցներով գիրենք հրա-
ւերելու:

Ու ի՞նչ չարութիւններ չէինք ընել միասին:

Երկու թիթեռ մէկ լուցկիի գամելով՝ գասարանին մէջ
թռցնել, մեղուներուն թեւերը փետուրով՝ լարի վր-
այ խաղցնել, ձանձի գլուխներ ճգմելով՝ գրքերը
ղարդանկարել, աղոց բերանը շաքար մը տալով՝ աղ-
ուաները փրցնել...: Լաւ կը յիշեմ որ օր մը ողջ
մկնիկ մը լուցկիի տուփի մը մէջ մտցնելով՝ չորս թա-
թիկները չորս ծակերէ գուրս հանեցինք ու ազատ
արձակեցինք: Երբ գիրուկ գասատուն ու բոլոր աշա-
կերաները տեսան որ փոքրիկ տուփ մը սրահին մէջ
ինքնիքեն կը վազվզէր խենթի մը պէս՝ ամէնքն ալ
սարսափահար գուրս խոյացան....:

Անանձն Ոգիտականներ՝ որ մեզ կիսատուած-
ներու պէս յարգել կուտային զպրոցին մէջ: Հիւա-
ղայի՛ն չարութիւններ՝ որ մեզ հրեշտակներու պէս
կ'սրախացնէին....:

Աւա՛ղ, օր մը կուգայ ուր մեծագոյն առաքի-
նութիւններն անգամ չե՛ն կրնար այս պղտիկ չա-
րածձիւթիւններուն չափ ուրախացնել մարդկային
սի՛րտը....:

Եւ սակայն չկարծէք որ մեր երջանկութիւնը
անխառն էր. ո՛հ, ո՛չ: Կատարեալ մարդ ըլլալու հա-
մար գլխաւոր բան մը կը պակսէր մեզի՝ պէխն ու
մօրուքը: Ու ըսե՛լ որ, բուսնելո՛ւն պէս կ'ամծի-
լէինք....:

Օր չէր անցնել որ զպրոցին ծառին տակ, ծե-
րունի կոճղին վրայ հասակնիս չչափէինք, մատներ-
նուս ծայրին վրայ բարձրանալով, ու զմեկի խաղ-
ղախ հարուածով մը չճեղքէինք կոշկուած կեղեւը՝

իրբեւ չափանիշ:

Սակայն հիմա որ տարիներն ու մահը մեր մէջ ամէն մրցում ի սպառ ջնջեցին, ինչո՞ւ չխոստովանիմ որ, ան ինձմէ հասակով ալ, ոյժով ալ, ճարտարութիւնով ալ, չարութիւնով ալ միշտ գերազանց էր:

Լողալու մէջ իր նմանը չկար: Պայքարի մէջ մէկ-հատիկ էր: Երբ ամէն Զատիկ-Ծնունդի յոյն դըպրոցին տղոց դէմ կռուի կը բռնուէինք ռազմական շարքերով՝ ճակատ ճակատ, քարերը է՛ն շիտակ ու է՛ն հեռու թոցնողը միշտ ինքն էր: Մեզի համար ամբողջ գիւղին մէջ Աղզին պատիւը փրկողն ա՛ն էր միայն:

Վա՛յ եթէ իր ճամբուն վրայ շուն մը հաչեց. երեք օր չանցած այդ շունը պիտի անհետանար:

Զէ՞ որ անգամ մը իր թռչնիկը փարատող կատուն աչտարակի մը գազաթէն եօ՛թն անգամ վար նետած էր, մինչեւ որ եօթը հոգիներն ալ խեղճին բերնէն դուրս գային:

Սիւլվրիի այդ աչտարակը ճիշտ մեր տան դէմն էր. բարձր ու խարխուլ միջուրէ մը՝ յունական հին մեհեանի մը վրայ թառած. մեհեանը դեռ կանգուն է՝ միջուրէն փլած... Հո՛ն կ'աղօթէր երբեմն բժշկութեան հայր-աստուածը. հիմա բուերն ու դեւերը կ'իշխեն հոն: Գիշերը սարսափը կը լեցնէ այդ պատերը. ու լուսինը այդ աւերակներուն լեզու կուտայ՝ կ'ըսեն...:

Արամ այդ դեւերն ալ արհամարհեց: Գիշեր մը աչտարակէն ներս սողաց, խաւար ու գարձարձիկ

ռանդուղներէն սկսաւ բարձրանալ խարխափելով, պատերը շոյելով, ոտներն արիւննելով: Երբոր գագաթը հասաւ, շունչը բռնեց, ձեռքն երկնցուց: Վերը անդղի բայներ կային ու ձագուկ մը կ'ուզէր գողնալ: Բայց վա՛յ թռչունի ձագեր գողցողին... Իր սեւ աչերուն մէջ չարութեան կայծ մը փայլատակեց. անդդերը տեսան այդ կայծը ու կտուցի սոսկալի հարուածներ տեղացուցին իր աչերուն:

Իր դէմքին վրայ միշտ մնացին այդ վէրքի սպիները: Սակայն տգեղութիւններ կան որ գեղեցկութենէն աւելի կ'արժեն... Այդ օրէն ի վեր գիւղին հերոսն էր Արամ:

Քանի՛ քանի՛ անգամներ աղջիկներու զպրոցէն կը կանչէին զայն՝ վարժուհիին դասագիրք մը տանելու, աշակերտներուն մարմնամարզ մը ցուցնելու պատրուակով: Եւ սակայն այս պատանին որ անդղերը կը փետէր ու մանչերը կը ծեծէր, աղջիկներու առջեւ տղու մը պէս կը դողար ու մեղսւորի մը պէս կը կարմրէր...

Էգերը իրեն համար արտակարգ, բացառիկ, անբնական, անկարելի էակներ էին: Մայրիկը՝ իր փոքր հասակէն մեռած ու իր բոլոր եղբայրներն ալ արու ԸԼԼալուն՝ Մանչանոց կը կոչուէր իրենց տունը: Բոլորն ալ միեւնոյն փայտէն տաշուած՝ ուժեղ ու շքեղ պատանիներ էին, — գիւղին փառքը: Բայց բոլորն ալ Արամին պէս շուարած, ամէկուտ, ախտագին զգայնութիւն մը ունէին: Կիները միայն հետեւէն տեսած ԸԼԼալով՝ ձեռքի սեղմում մը զինաթափ կ'ընէր զի-

րենք... :

Արամ քանի՜ կը մեծնար՝ աշնքա՛ն կը տկա-
րանար : Եկեղեցիին մէջ երգած ատեն ձայնը կը
փոխուէր . դպրոցին մէջ պատասխանած ատեն միտ-
քը կը խաւարէր . գիրք մը կարդալու պահուն՝ էջը
չդարձուցած՝ կարգացածը կը մոռնար :

Տղոց մէջ տարածութիւն կը փսփոսային որ « Թոք
բահեր կ'ընէր », « Ողիւծութիւն հաւեր էր »... :

Օրեր կային որ քովը չէր մօտեցուեր . աշնքա՛ն
յտետես , դաժան , զայրացկոտ կ'ըլլար . բռնած բանը
կը կոտորէր :

Սակայն իր մտաւորական ոյժը կորսնցնելէ վերջ՝
քիչ քիչ իր մարմնական առաւելութիւններն ալ ան-
հետացան : Մազերը փրցուած Մամսոնի մը պէս՝ սմտե-
ղուկ , դողդոջուն , շուարած բան մը եղաւ : Այտոտ-
կրերը ցցուեցան , աչքերուն ծիրը կապարի գոյներ
ստացաւ :

Ու չգանուեցաւ մէկը , ո՛չ քահանան , ո՛չ վար-
ժապետը , ո՛չ հայրը , ո՛չ իսկ բժիշկը , որ այդ տղէտ
պատանիին բացատրէին թէ այդ մենաւոր ու մեղա-
ւոր զբօսանքները զինքը գերեզման կը փանելին... :

Արեւտո օր մը , գանդաղօրէ՛ն , ժայռերուն գա-
գաթը գացինք միտսին : Յանկարծ գրպանէն արծաթի
խոշոր դրամ մը հանեց ու ձեռքի լաշն շարժումով մը
ծովը նետեց գայն . Արծաթը վաթկեան մը փայլեցաւ
արեւուն տակ , յետոյ անդունդին մէջ կորսուեցաւ ու
պղտիկ ձողփիւն մը հանեց :

— Ասիկա տասներորդն է որ հօրմէս գողցայ , բ-
ռաւ , ծով նետելու համար... : Իւրաքանչիւր փոր-

ձուլթիւնս այդպէ՛ս կ'ուզեմ պատմել , բայց կը զգամ
որ ո՛ւշ է արդէն , կամքը մեռեր է մէջս , ա՛լ թագա-
ւորի գանձ մը իսկ չպիտի բաւէ այս ծովը լեցնե-
լու... :

Ասիկա մեր վերջին պտոյտը եղաւ , ու մեր լեր-
ջընթեր խօսակցութիւնը :

Արամ անկողին ինկաւ ու ա՛լ չեկաւ :

Մեր ծնողները մեզ արգիլեցին իրեն ալցելիլ :
Գիւղերու մէջ ուր գիտութենէ աւելի բնազդը կը
տիրէ , հօ՛ն ուր բժիշկի ոտքը կը կոխէ , բարեկամները
իրենց ձեռքը կը քաշեն՝ անասնական ինքնապաշտ-
պանութիւնով մը : Ու ընտանիքը իր ցաւին մէջ կը
կծկուի , միայնակ կը մնայ իր հիւանդին հետ՝ որ
յաճախ ամենատարրական զգուշութիւնն իսկ չունի
իր սիրելիները չվարակելու համար... :

Ամիսներով տարտամ չշուկներով բաւականա-
ցայ :

— Երէկ գիշեր նորէն բժիշկը կանչուեր է... :

— Թասերով արիւն փոխեր է... :

— Փոքրիկ եղբա՛յրն ալ անկողին ինկեր է... :

Օր մը , սակայն , ծնողքէս պազանարար , իրենց
տունը մտայ , ու վախն ի վախ սանդուխներէն վեր
եկայ :

Հիւանդին սենեակէն բժիշկը գուրս կ'ելլէր : Ըն-
տանիքին անդամները գայն պաշարեր էին երկիւղած
ձեւերով :

— Ուրդ պապնեմ , բժի՛շկ , կ'ըսէր ծերունի
հայրը դողալով... : Յոյսի բա՛ն մը տուր մեզի... :

Բայց ան ճակատագրական կտրուկ շարժում մը ըրաւ :

— Ամէն ցու վախճան մը ունի, ըսաւ... :

Բժիշկէն վերջ չուտով զիս զրկեցին քահանան կանչելու : Տէրտէրն ինծի խաչ մը ու գիրք մը տուաւ, ու խնդրեց որ հետն երթամ : Վախն ու վատութիւնը սիրտս լեցուցին :

Ես այն ատեն դեռ չէի տեսեր թէ մարդ մը ինչպէ՞ս կը մեռնի : սակայն յաճախ սոսկումով գիտեր էի թէ ի՞նչպէս կը մեռնէին մեր թունաւորած չուսերը՝ սալայտաւորները խածնելով, կանգնելով ու իշնալով, դողալով ու պաղատելով... :

Սակայն այդ օրը սորվեցայ ինչ որ բոլոր բժիշկական Կաճառները չուզեցին սորվեցնել՝ թէ մարդ մը անասունի մը պէս չի՞ մեռնիր... :

Հոն՝ ուր Գիտութեան մարդը յոյսի փոքրիկ բառ մը անգամ չէր գտած ըսելու՝ Կրօնքի պաշտօնական հաւատքի անհո՞ւն պաշար մը բերեր էր իր մագաղաթի գրքին մէջ : Հոն ուր բժիշկը կեանքը կը չափէր ու կը կտրէր՝ չո՞ր ձեւով մը, քահանան յաւիտենական կեանքի անծայրածիր հորիզոններ կը բանար՝ օրհնական շարժումով մը : Ու երկու հազար տարիներէ ի վեր կրկնուած իր բառերը՝ մի՛շտ նոյն գաղտնիքն ունէին սոսկեզօծելու այն վերջին ժամերը, ուր գիտապէ՞ս, ամէն յոյս, ամէն հաւատք, ամէն սէր, ամէն իրականութիւն ու ամէն երազ կը սնանկանայ, կը մեռնի, կը փախ : Գերագո՞յն պարտութեան ժամուն՝ գերագո՞յն յաղթութեան խաբկանքը :

Սարկա՞նք թէ իրականութիւն, չէ՞մ գիտեր : սակայն այդ օրէն ի վեր համոզուեցայ թէ որքան աւտեն որ մարդերը պիտի մեռնին՝ ա՛յնքան ատեն Գիտութեան կողքին պիտի ապրի նաեւ Կրօնքը... :

Արգարեւ, քահանային մեկնելէն վերջ, աննիւթ թական չնոր՝ մը իջած էր արդէն հիւանդին դէմքին վրայ : Անկողնին մէջ նստաւ, ձեռքը ձեռքերուս մէջ դրաւ, ու խօսեցանք իրարու հետ՝ հի՛ն օրերու պէս :

— Ինքզինքս երբե՛ք այսքան լաւ չէի զգացած, ըսաւ... : Վաղը եթէ արեւ ըլլայ՝ կ'ուզե՞ս որ միա՝ սին դաշտ երթանք պտտելու... :

Յետոյ, յանկարծ լսեց, ականջը լարեց, ամզու՝ նեցաւ :

— Կը լսե՞ս, ըսաւ, իրիկուան զանգակն է... : Կը յիշե՞ս, ամէն անգամ ես կը դարնէի մեռելին զանգակները... : Օր մը երբոր խմ կարգս ալ գայ, կ'ուզեմ որ դուն զարնես ինծի համար : Բայց այնպէս ուժով քաշես պարանը՝ որ արար աշխարհ իմանայ... :

Սակայն ի՛նքն ալ, ե՛ս ալ, այնպէս համոզուած էինք որ այդ օրը երբեք պիտի չգար... :

Հետեւեալ օրը՝ զարնանային զմայրելի օր մը՝ քնդհատ քնդհատ զօղանջ մը փրթաւ օդին մէջ :

— Հրդեհ՞ կայ, մայրի՛կ, բա՛ի... :

— Շուտով շապիկդ տա ու մամ գնա, տղա՛ս, Արամը մեռեր է... :

Մեռե՞ր է... : Մեռե՞ր է... : Խենթի մը պէս վեր վազեցի, փոքրիկ խուցի մը մէջ բանտուեցայ :

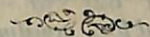
դուռները դոցեցի, պատուհանները խցեցի՝ այդ ընդհատ ընդհատ ու անընդհատ զօղանջը չիմանալու համար... :

Սակայն ի զո՛ւր: Գիւղական զանգակը ամբողջ տարին ինծի համար լացաւ:

Ընտանիքներ կան որոնց անդամները՝ խաղի թուղթերու պէս իրարու ետեւէ՝ կ'իյնան: Սոսկալի վարակումը հնձեց այդ դեռատի կարիճները. մահը փակեց այդ տան դուռը: Ու մինչեւ այսօր, գիւղի պատանիներուն կը ցուցնեն մանչեւուն գերեզմանը: Լօզան, 1913

ՀԱՐՍԵՐՈՒՆ ԳԱՆՏՆԻՔԸ

— Հարսնիքի առաջին գիշերը՝ ամուսինիս երկու տարրեր սենեակներ ցոյց տալով պիտի ըսեմ. «Ահաւասիկ, Պարո՛ն, ձեր նշանեհակը, և ահաւասիկ իմինս...»:

Այսպէս կ'որոշէր Սիւզան՝ ամէն անգամ որ իր ընկերուհիներէն մէկը ամուսնանար: Ու որքա՛ն զպրոցական բարեկամներ ունէր ան: Աշխարհիս ամէն երեսներուն վրայ, այս կամ այն քաղքին մէջ, տարի չէր անցներ որ անոնցմէ մէկը կամ երկուքը համուսնանային: Այն ատեն Սիւզան անհամբեր կը սպասէր առաջին նամակին, տարիներէ ի վեր խոստացուած այն խորհրդաւոր, մտերիմ ու սարսափելի նամակին, որ վե՛րջապէս պիտի բանար իր աչքերուն վարդափայլ վարագոյրը:

Հին ու միամիտ սովորութեան մը համաձայն, դեռ վարժարանին գրասեղաններուն վրայէն՝ հասուկ աշակերտուհիներ օր մը իրարու գրել խոստացեր էին իրենց ուղեղը հարչրկող կարմիր գաղտնիքը... :

Այդ օրէն ի վեր քանի՛նէր թո՛ւն իրենց բոյնեւրէն՝ թոշուներո՛ւ պէս, թո՛ւն ու լոցի՛ն, հարե՛ր... : Սիւզան դեռ տունը կը մնար՝ մրջիւններու

պէս. կը մնար ու կը խորհէր՝ «Չարե՛րը...»:

Կարծես բոլորն ալ խօսք-մէկ ըրեր էին լռելու: Գոնէ գիրքե՛րը բացատրութիւն մը պարունակէին այդ կենսական, այդ ահագին հարցին վրայ: Բայց նո՛յն իսկ բժիշկները, փոխանակ մերկացնելու հանելուկը, կը զգեստաւորէին, բամպակներու մէջ կը փաթաթէին զայն...:

— Ինչո՞ւ... ինչո՞ւ... , կը խորհէր Սիւզան: Ու տարիքը առած ամէ՛ն ազջիկներու պէս կը սկսէր քիչ-քիչ վախնալ այդ մութ ու չստատովանուող բանէն...: Ահա թէ ի՞նչ պատճառով կանխաւ պատրաստեր էր իր հիմնական յատակագիծը՝ պաշտպանողական հողի վրայ...:

— Ահաւասիկ, Պարո՛ն, ձեր ննջասենեակը, և ահաւասիկ իմինս...:

Տարիներու ընթացքին տարտա՛մ ոխ մը սկսեր էր մեծնալ իր պղտիկ սրտին մէջ, այրերու դէմ կո՛յր ոխ մը, անկերպարան, անհամարձակ ու անորոշ ոխ մը, որ դեռ արժատ չունենալուն՝ չէ՛ր ծառանար...:

Ամէնուն պէս ինքն ալ գիտէր որ անդ մը կիներ կազմակերպուած ու զինուած էին եսասէր մարդերուն դէմ պայքարելու համար: Բայց ինք անոնցմէ չէր, ո՛հ, ո՛հ...: Ան ի՞նչ ընէր բոլոր այրերը. ան մէ՛կ մարդ մը յաղթել կ'ուզէր միայն, և ո՛չ թէ բոնի ոյժով, այլ իր սրտին ոյժով, իր զեղեցկութեան ոյժով, իր անձնութեան ոյժով, իր ակարութեան ոյժով...:

Ինչպէ՛ս պիտի սիրէր, որքա՛ն պիտի գոռէր,

քանի՛ հնարքներ պիտի ստեղծէր երջանկացնելու համար այն միա՛կ մարդը որ չէ՛ր գար, ու պիտի չգար գուցէ...:

Իրեն համար պէ՛տք մը, պահա՛նջ մը, զեղարուե՛ստ մըն էր կնութիւնը: Ան ո՛չ թէ բնութեան կոյր կատակով՝ այլ կարծես ի՛ր ուզելովը էգ ծնած ըլլար...:

Սիւզան այն մի՛շտ ժպտուն արարածներէն էր՝ որոնք կրնան հաւասարապէս թաղաւորի տուն մը ու բանուորի բոյն մը չէնցնել:

Ու տեսնելու բան էր թէ ի՛նչ ճարտարութեամբ կը վարէր իրենց տունը, ի՛նք իր գլխուն, զեռտի տանտիկնոջ մը պէս: Իր մեծ քոյրը գիշերօթիկ վարժարանի մը մէջ ուսուցչուհի ըլլալով՝ հազիւ ամիսը անգամ մը կուգար տուն: Իր ալիւոր մայրը՝ տարիներու ընդին տակ կ'աւծ, երկուքի կտրուած էր: Իր հայրը՝ պետական գրադարանապետ մը՝ մեռած էր արդէն, ու հիմա անոր նիհար կենսաթոշակով կ'ապրէին:

Այդ նիւթական նեղ պայմանները քիչ մը լայնցընելու համար՝ Սիւզան քանի մը ուսանողներ ընդունեց իր տան մէջ: Ու տեսնելու էր իր ուրախութիւնը, իր գործունէութիւնը, իր հպարտութիւնը: Հին ու մենաւոր սենեակները սկսան կեանքով լեցուիլ, խայտալ, երգել, աշխատիլ ու լզզալ, փեթակի բջիջներուն պէս...:

Սիւզանին այնպէս կը թուէր որ իր տունը ա՛լ տեսակ մը համալսարանի մասնաձիւղ եղած էր: Լա-

ւազոյն ուսանողները հո՛ն կը ճաշէին, հո՛ն կը վիճէին, գիտութեան ու գեղարուեստի վերջին տեսուած թիւնները հո՛ն իրար կը զարնուէին, անչօջափելի նրբութիւններու, անհասանելի բարձրութիւններու կը հասնէին:

Ու ամէն տարեվերջի՝ երբ այդ տունէն ուսանող մըն ալ կ'աւարտէր ու կը մեկնէր, Սիւզանին սրտէն կտո՛ր մըն ալ կը փրթէր, իր ետեւէն թռչելու համար գէպի հեռաւոր ու կապոյտ երկիրները, ու զաղտնի հպարտութիւնով հետեւելու համար իր փառքի ճանապարհին...:

Բայց այդ ներքին փոթորիկէն ո՛չ ոք բան մը կը նշմարէր: Սիւզան, միշտ ժպտուն, հիմա մնացած ուսանողներուն վրայ կը թափէր իր ամբողջ խնամքը, հոգածութիւնը, սէրը, իր կուսական սրտին մէջ գտնելով հաճելիութեան անսպասու դանձերը:

Ատեն-ատեն երբ սեղանին վրայ խօսակցութիւնը կը մարէր, ան միշտ պատրաստ հարցում մը ունէր իր լեզուին տակ:

— Պա՛րոններ, ի՞նչ կը խորհիք արդեօք տկար սեռին վրայ...:

— Տկար սե՞ռ... Երբ թագաւորներն անգամ կը խոնարհին ձեր առջեւ: Կիները միայն հաւատք չունին իրենց կատարելութեան. չեն ներեր որ իրենց սեռէն մէկը գտնուի որուն գէմքին, հասակին, տարիքին կամ գոնէ վարքին ու բարքին վրայ տկար կէտ մը չըլլայ: Տկար սեռին առասպելը իրենք հնարած են...: Մենք ձեզ գեղեցիկ սեռ կը կոչենք, Օրի-

ս՛րդ...:

Սիւզան կը շիկնէր:

— Իմ ալ կարծիքս այն է որ, կ'ըսէր ուրիշ մը, եթէ երկինքը ապրէինք՝ կիները պիտի թագաւորէին, ու մենք հազիւ թէ դոնապաւններ ըլլայինք հոն...: Իսկ հոս, երկրի վրայ, ուր բիրտ ոյժը կը տիրէ, ես պիտի չցանկայի որ կիները իրենց պատուանգանէն իջնէին մեր ցեխերուն մէջ պայքարելու համար...: Ընտանիքը իրենց միակ երկնային ազաւէնն է այս երկրագունդին վրայ. հոն է կիներուն թագաւորութիւնը...:

Այն ատեն Սիւզան դաշնակին առջեւ կ'անցնէր, ու ըստին ալ վայրկեան մը երկինքներ կը փոխադրէր իր մատներուն խաղովը...:

Ա՛խ, այդ բարակ մատները, կնոջ մատները: Միայն համբուրուելու համար եղած հուրիւ մատներ չէին անոնք: Ընտանեկան ի՛նչ հրաշքներ կը գործէին ամէն օր, անգիտացուած, պահոււթող ու անանուն հրաշքներ:

Այդ մատներուն շնորհիւ իր հինցած տունը նոր հարսի մը պէս կը ժպտէր, իր համեստ հագուածքը ոչինչով մը կ'ազնուանար, իր անշուք սեղանը ծաղիկով մը կը հարստանար: Մէկ ձուկով քանինքը կշտացնելու Յիսուսին հրաշքը ինք ամէն օր կ'իրագործէր...:

Սիւզան կ'ին մը չէր, այլ կ'ինը: Սակայն ինչո՞ւ ան գեռ աղջիկ կը մնար...:

Ճիշտն ըսելու համար, յաճախ մօրմէն տարտա-

մօրէն խնդրած էին իր ձեռքը, ու միշտ մայրն ալ տարտամօրէն հասկցուցեր էր որ Սիւզանէն առաջ մեծ քոյրը կար...:

Սակայն հիմա որ քոյրը արդէն պտակուեր էր, Սիւզան բացարձակապէս կը յամառէր աղջիկ մնալ ինչո՞ւ:

Օր մը աչցելութեան դացեր էի իրեն, սախարահան տեսակցութեան մը համար՝ իրրեւ իր հօր ու իր տան նախկին բարեկամ:

— Բժիշկ, ըսաւ, այսօր պատմելիք ինչ նորութիւն ունիք հիւանդանոցէն:

— Մի հարցնէք, Սիւզան, սարսափելիք բան մը, չըսուելիք բան մը...:

— Եթէ այնպէս է... անպատճառ ըսէք:

— Ձեր փախուկ ականջներուն համար չէ, Սիւզան:

— Զիտ աղու անձ կը դնէք, բժիշկ: Գուցէ ես ալ ձեզի բան մը ունիմ ըսելու. սարսափելիք բան մը, չըսուելիք բան մը:

— Ձեր պատմելիքը երբեք պիտի չհաւատարի իմինիս, Սիւզան: Բժիշկի մը մէկ օրուան տեսածը բաւական է ամբողջ կեանք մը թունաւորելու: Սակայն կը խոստովանիմ որ այսօրուան տեսածէս գեոմարմինս փուչ-փուչ է: Երեւակայեցէք երիտասարդ, դմալիլի, սկիւզոյն աղջիկ մը, կարմիր՝ վարդի մը պէս ու անտառի՝ նժուղի մը պէս: Երեւակայեցէք ամէնէն նորը ժանեակները, սնդուսները, ժողաւնները, ու անոնց տակ ամէնէն ահաւոր ախար, իր

ամէնէն՝ զժահային, իր ամէնէն՝ վարակիչ ձեւով: Կը կարմրի՞ք, Սիւզան...: Իմացէք ուրեմն թէ ան չիտղաց որ ներարկումներն սկսէի. վաղն իսկ պիտի ամուսնանայ եղբւր...: «Մեղքալուսնիս վերջ ամուսնիս հետ միասին կուգանք դարմանուելու» ըսաւ...:

— Օ՛խ ըլլայ... բացազանչեց յանկարծ Սիւզան, կրակ կտրած:

— Ձեզի ինչ եղաւ, Սիւզան:

— Ինծի ինչ պիտի ըլլայ...: Հապա թող այրերը ամենազգուշի ախտերու մէջ ներխին, ամենագարշելի անկողիններու մէջ մանեն, ու վտան են որ չիմենեան սուրբ բարձին վրայ ամէնամաքուր կոյսը պիտի ունենան...: Կա՛յ միակ աղջիկ մը որ նոյն վտանաւթիւնն ունենայ իր ամուսնին վրայ...: Թող դոնէ կո՛յս մը զանուի որ մեր ամէնուս վրէժը լուծէ...:

— Բայց ինչէն գիտէք որ այդ զժբաղդ ամուսինը անմեղ մը չէր:

— Հոգ չէ՛, պոռաց Սիւզան, իմ քոյրս ալ անմեղ մը չէ՞ր...:

— Ուրեմն ձեր քոյրը...

— Տխու՛ր, տխու՛ր պատմութիւն մըն է ըսելիքս, բժիշկ. բայց չըլլայ որ մօրս ըսէք, ինդճը մինչեւ հիմա լուր չունի...: Գիտէք որ տարինի՛ր ամբողջ խնայողութեան հրաշքներ գործելով մեծ քոյրս կոկիկ դրամափառով մը՝ վաճառականի մը տունից: Սակայն չէ՛ք գիտեր թէ ան ինչ տուաւ ի փոխարէն իմ քոյրս. ամէնէն հոշոյնն ախար...:

Իր տատրանկի մարմինը կարմիր-կարմիր դուրս տուեր էր...: Ես այն ատեն տգէտ էի. եթէ միայն կասկածէի, եթէ միայն քոյրս բաւ մը ըսէր, սա մատնեւորութիւնը կը կուրցնէի իր էրկան աչքերը...: Սակայն քոյրս լսեց, ու հետեւ տեղեր գացին իրենց ամօթը պահելու...: Եթէ մայրս օր մը գիտնար միայն թէ ինչ մեղաւորսնի ճամբորդութեան մեկնած է իր աղջիկը՝ կաթուած կ'իջնէր խեղճին վրայ...:

Բայց ահաւասիկ որ դուռը զգուշաւոր կերպով բացուեցաւ, ու սեմին վրայ երեւցաւ ծերունի մայրը...:

Երկու գաւաղիւրներու պէս կարմրեցանք ու լսեցինք: Լսե՞ր էր արդեօք...: Ոչ: Ներողութիւն խնդրելով հեռացաւ:

— Ծարունակեցէ՛ք, աղաքներս, շարունակեցէ՛ք...:

Բայց Սիւզան որքա՛ն հեռու էր մօրը ենթացրած սիրոյ զգացումներէն: Որքա՛ն դառնութիւն կար այդ զուարթ աղջկան գիրկը, որքա՛ն արցունք իր պճտուն աչքերուն ծայրը, որքա՛ն տառապանք իր տրուիւն սրտին խորը: Ամբողջ կանացի ցեղը կը յառնէր ու կը փոթորկէր իր փոքրիկ մարմինն մէջ: Նուիրուելու, զգուելու, երջանկացնելու համար հրաշակերտուած իր մարմինը մարդերը մէ՛կ համբոյրով կը թունաւորէին...: Ամէնէ՛ն զգայուն, ամէնէ՛ն նրբալար քնարը, որ սիրահար մատներու հպումին տակ կրնար մարդկային մեծագոյն ցաւերը մոռցնել իր երկնային դաշնութիւններով, այդ կուսական քնարը՝ մարդիկ իրենց զարչապարին տակ կը ջախջախէին...: Որքա՛ն կոպտութիւն, որքա՛ն անիրաւութիւն, որքա՛ն ան-

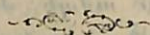
զթութիւն այն գիւրաբե՛կ էակներուն հանդէպ՝ որոնք երկնէ երկիր իջան մե՛զ գիւթելու, մե՛զ հմայելու, մե՛զ բարձրացնելու համար...:

Եւ շուարած կ'ունկնդրէի իր ահաւոր ու անսահման բառերուն, որ կուլային իր մանկական երկու շուրթէն, երկու թեթեւ ամպէ ժայթքող շանթերու պէս՝ որ զարաւոր ու անդաշնակ տարրերու խո՛ւլ կատաղութիւնը կը պոսթկան...:

— Ա՛խ, զգուելի՛, զազի՛ր մարդիկ, հոգւով-մարմնով թունաւորուած...: Ու խորհիլ թէ գո՛ւք ալ մեզի պէս մօր մը չքեղ արգանդին մէջ կազմուեցաք...: Ձեր առաջինն արժանի չէ՛ յետին կնոջ համբոյրին: Է՛ն մեղապարտ կնոջ մէջ դեռ մանուկի մը հողիկ կայ... ա՛յն մանուկին որ պիտի ծնի...: Ես հարսերէն վարդապոյն պատմութիւններ կ'ուզէի, ու խեղճերը չէի՛ն զորեր իմ կոյս յոյսերս խաւարել...: Ահա ինչո՞ւ կը լռէին, ահա ինչո՞ւ պիտի լսեն հարսերը...:

Լոլան, 1913

Տէր Ուռուսէս...

— Ձերբէզը տեսա՞ր, Տօքթէօր...

— Ի՞նչ չէրբէզ...

— Չեմ գիտեր... ինծի աչնպէս թուեցաւ... որքան կըցայ հասկնալ իր շարժումներէն, ճի՛շտ այս ժաման համար ձեզի հետ ժամադրութիւն մը կը խնդրէր:

— Անունը չարձանագրե՞ց...

— Գրել չի գիտեր, Տօքթէօր...

— Բացատրութիւն մը չտուա՞ւ...

— Լեզու չի գիտեր, Տօքթէօր...

Ձերբէ՞զ մը, անգիր ու անլեզու, նա ալ Եւրոպայի ճիշտ կեդրոնը... Անապատներէն չեղելով քաղաքի մը փողոցներուն մէջ թափառող առիւծ մը աւելի տարօրինակ չէր կրնար ըլլալ:

Ու ան ի՞նչ առիւծ, ան ի՞նչ չքեղ անասուն, տեսնելիք բան էր: Ժամադրաւորին վրայ հեռուէն արդէն որոշեցի զինքը: Եթէ բխրաւոր բազմութեան մը մէջ ալ թաղէին զայն, գիտալէն աչքը ամէնէն առաջ ու առանց վարանումի, ազդակի իրեն վրայ պիտի իջնար:

Լեռնցի հակայի ահագին կերտուած մը. երկար ծալքերով լայն ու անհատկաւ վերարկու մը՝ որ արծաթէ նեղ գոտի մը մէջքին վրայ կը սեղմէր:

անընկճելի ու հպարտ ուսեր՝ որ չէին ծած, ու վերէն կ'իշխէին կորաքամակ քաղքենիներու բազմութեան վրայ. թաւուտ մօրուք մը, որ ամբողջ զէմքը կը ծածկէր: Ու այս բոլորին վրայ, վերը, մուշտակէ բարձր ու սուր դասակ մը, ուղտի մորթէ:

Վազվազ փոքրիկ մարդոց հոտանքին մէջ ան կը սպասէր անշա՛րժ, չփոթա՛ծ, արհամարհա՛տ: Թեւերը իրանին վրայ ծալած էր, հաւնոցի մը մէջ բանտուած արծիւի մը պէս...:

Ի՞նչ բան ստիպեր էր այս տխուհի Ասիայ լեռներէն զաղթելու զէպի քաղաքակրթութեան այս կեդրոնները՝ որ կ'առէր հպարտ անասունի իր նայաւածքին մէջ:

Իր երեք ձագուկները հետն առած, — իւրաքանչիւրին ձեռքին մէջ մէկ ծրարով, — կոպկասի չեմ գիտեր ո՛ր անկիւնէն ճամբայ ինկած էր, ու սահմանէ սահման, կայարանէ կայարան, չոզեկառքէ չոզեկառք փոխադրուելով, պատերազմի զրկուող ձիերու պէս մինչեւ հոս հասած:

Իրեն բոնը էին որ այստեղ բժիշկները հրաշք կը գործէին: Ու ան Լօզան եկեր էր՝ այն հաստատ հաւատքով որ բուէր դարտ մը ցուցնել զարման մը զանելու համար:

Ուրեմն այս Գողթաթը հիւանդ...:

— Հասաւ ինչո՞ւ զաւակներդ միասին բերիք, կը հարցնեմ:

— Իրե՛նց համար եկայ, բժի՛շկ... Թող ես մեռնիմ, իմ կեանքս ի՞նչ է... ես մեղաւոր հայր մըն եմ... բայց փոքրիկներս, բայց փոքրիկներս...

Ու բռնկեց կը կոտորէր, կը ծամծմէր, կը դար-

ձընէր ու նորէն կը կրկնէր իր այլանդակ թուրքերէնով:

Իրա՛ւ ալ հօր մը համար զիւրին-զիւրին խոստովանուելիք բան մը չէր իր պատմութիւնը: Դեռ իր երիտասարդութեան շրջանին՝ բանակին մէջ Ֆրանսէական մը ստացեր, բայց լսելի, զազանի պահեր էր բժիշկներէ: Ու այնպէս կը թուէր որ այդ հսկան հազիւ թէ իր մարթին վրայ զգացեր էր ահաւոր ախտին դրոշմը: Յետոյ ամուսնացեր, բայց երեք զաւակներ ծնելէ վերջ, կիներ մեռեր էր, դեռ քսան տարու...:

Ինչո՞ւ չէր ըսեր — ու չէր կրնար գիտնալ — թէ ինչէ՛ն մեռեր էր այդ անմեղ կինը: Բայց տարիներու ընթացքին մէջ, սոսկումով կը գիտէր որ իր երկու մանչերուն ախանջները քիչ քիչ կը խցուէին, կապարի պէս կը ծանրանային: Ուխտատեղի, ազօթք, զեղ, անօդո՛ւտ:

Ինչո՞ւ: Ճարահատ բժիշկ մը իրենց արիւնը քննելով, տեսաւ որ հօրը հիւանդութիւնը զաւակներուն երակին մէջ կը շրջագայէր. այնպէս որ իրենց փոքրիկ սրտին իւրաքանչիւր զարկը ուրիշ բանի չէր ծառայէր՝ բայց միայն այդ ահաւոր թոյնը մարմնին զանազան բջիջներուն մէջ աւելի՛ եւ աւելի՛ մտցնելու...:

Հիմա աղջնակն ալ սկսեր էր թեթեւ, չա՛տ թեթեւ խուլութիւն մը ցոյց տալ. ու հօրը ամբողջ սարսափը այն էր որ մի՛ գուցէ այս վերջինն ալ...

— Այդ ապագան դուշակելը զիւրին է, ընդմիջեցի. բա՛ւ է իր արիւնն ալ քննել:

— Ո՛չ, ո՛չ, բացազանչեց զեղնելով...: Թող այդ մէկին ապագան ալ անչայտ մնայ...: Թուէ

տղաքներ ունենալ, այն չէ՛ ցաւը զխաւոր, բայց գիտնա՛լ թէ անոնք խուլ են միմիա՛յն իմ մեղքովս, անոր համար որ տասներէինդ տարի առաջ ո՛ր մը, տե՛ղ մը ես չնա՛ցի... չնա՛ցի...:

Աչքերը թրջեցան, փայլեցան: Ակոսները կձըրտացին բերնին մէջ մանրախիճեր փշրելու պէս: Բայց որո՞ւ բարկանար: Այս նախնական մարդը՝ որուն համար վրէժխնդրութիւնը կեանքին գերագո՛յն հրպարտութիւնն ու օրէնքն էր՝ այժմ իր վրէժը ուրիշ մէկէն չէր կրնար լուծել, բայց մի՛այն իր անմեղ զաւակներէն...:

— Աստուած, Աստուած... քու արիւնեղ երախտներ չունի՞ս դուն... Մանուկներուն փշոր մը գութ չունի՞ս դուն...:

Ու զիւրին երերակալէն ու հասակը ճօճելէն՝ երբ սկսաւ հեռանալ, ես դե՛ռ անշարժ մնացած կը գիտէի լեռնցի տխրանի իր ահագին կերտումը...: Գաճաճ թէ հսկայ, մարդ որքա՛ն փոքր է բնութեան անյիզլի ու ահաւոր օրէնքներուն առջեւ:

Այս տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենար երէկ: Այսօր, կիրակի, իր հասցէին կը գիտէի: Այդ առիւծին ճագուկները իրենց բոյնին մէջ փնտնելու հետաքրքրութիւնը քայլերս կը փութացնէր: Բայց այս ի՛նչ մութ փողոցներ, այս ինչ նեղ աստիճան: Այդ օւտարական մարդը ինչպէ՛ս գտեր էր այս թշուառութեան օճախները:

Առիւծներու բո՞յնը: Յաճ սենեակ մը, մերկ ու գորշ պատերով: Սենեակին չորս անկիւնները՝ չորս տախտակի անկողիններ, չորս զաւաղներու պէս, զեռնէն թիղ մը բարձր: Սենեակի մէջտեղը՝ փոքրիկ

սեղան մը, նոյն տախտակէն կտրուած: Սեղանին վրայ քարիւղի եփոյ մը:

Հիմա կը հասկնամ թէ ինչո՞ւ երէկ կը քաշուէր զիս տուն հրաւիրելու:

— Ներեցէք ինծի, պարո՛ն բժիշկ: Եթէ մեր երկիրն ըլլար, հարկաւ այսպէս չէի ընդուներ ձեզ: Պանդխտութեան վիճակ է այս: Այս գաղաղներն ու այս սեղանն եւս եմ չիներ: Տեսէ՛ք, մատներս հազար տեղէ արիւնած են ու ձեռքերս սառ ջուրի մէջ ճաթտակէն կը մզմզան: Կերակուրնին, կարկտաննին, լուացքնին ալ եւս կ'ընեմ...: Որբուկներուս մայրութիւն...:

Ու այս բոլորը ինչո՞ւ. ժառանգական ախտի մը համար՝ սրուն գործանն անհնարին էր: Սխալը անգամ մը գործուելէ վերջ՝ անկարելի՛ էր սրելու: Ա՛յ ուզածին հափ մայրութիւն ընէր, աղայութեան սխալը մի՛շտ աւելի պիտի կշռէր նժարին մէջ...:

Դատաւորներու օրէնքին պէս բժշկութիւնն ալ իր օրէնքներն ունի, բայց որքա՛ն աւելի ահաւոր, անդրդուելի, անյեղլի, վրէժխնդիր օրէնքներ:

Մէ՛կ բան մը կը մնար ինծի ընել, իրեն խորհուրդ տալ որ ժամ առաջ երկիր վերադառնար: Բայց ան որքա՛ն դէշ կը հասկնար իմ միտքս. իրեն այն պէս կը թուէր որ իր աղքատութեան համար կը մերժէի դարմանս:

— Փո՛րձ մը, բժի՛շկ, փո՛րձ մը ըրէք...: Բժըշկութիւնն ինչո՞ւ մեզի զեղ մը զլանայ...: Եթէ ունեցածս չի բաւեր՝ ամբողջ կեանքովս եւս ձեր գերին, ձեր ստրուկը, ձեր պահապանը ըլլամ...: Փո՛րձ մը, բժի՛շկ, փո՛րձ մը, փո՛րձ մը...:

Յանկարծ լուց. որովհետեւ դուրսէն գուռ բացուելու ձայն մը լսուեցաւ. աղաքներն էին:

— Յովհաննէ՛ս... Կարապե՛տ... Մարիա՛մ... դուկեց հայրը:

Թաշկինակին ծայրով աչերը չորցուց ու անգամ մըն ալ ձայնը բարձրացուց.

— Յովհաննէ՛ս... Կարապե՛տ... Մարիա՛մ...:

Սեմին վրայ երկչոտ գլուխ մը երեւցաւ, յետոյ ուրիշ մը, յետոյ պղտլիկ աղջկան գլուխ մը...: Ասիւծին ձագերը...: Բայց որքա՛ն խղճալի, ո՛րքան ճողած, որքա՛ն անարիւն էին այս հսկային զաւակները: Խուլութիւնը իրենց արտայայտութեան զգուշաւոր երկչոտութիւն մը տուեր էր:

— Մի՛ վախնաք, զաւակնե՛րս... Նե՛րս մտէք... բժիշկին ձեռքը զաղէք... Յովհաննէ՛ս... Կարապե՛տ... Մարիա՛մ:

Բայց անոնք տեղերնէն չէին երերար: Հայրը գնաց, ձեռքերնէն բոնեց, ներս մտցուց, ծունկերուն վրայ նստեցուց, շոյեց, համբուրեց:

Այսպէս, քիչ քիչ դուրսը մութն իջեր էր արդէն. պատուհանները սեւցեր էին, աղաքներուն պառկելու ժամն եկեր էր:

— Այսօր կիրակի է, զաւակնե՛րս, աղօթքնիդ մի մոռնաք:

Երեք որբուկները քով քովի չարուեցան՝ հասակի կարգով, ճիտերնին ծոցին, աչերնին վեր դարձուցին, ու սկսան աղիողորմ երգել.

Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա,

Յիսո՛ւս փրկիչ, մեզ ողորմեա՛:

Այս ի՛նչ երգ, այս ի՛նչ երգ, Աստուա՛ծ: Ու

քանի՜ տարի է չէի լսեր այս բարի ու ահաւոր մեղեգին: Վերէն ի վար սարսուռ մը անցաւ վրայէս, մարմինս փուշ-փուշ եղաւ: Ի՞նչ տարօրինակ համոզումով կ'երգէին այդ թրքախօս բերանները: Բայց այս բարի, այս աղաչաւոր, այս զաւարուն, այս ահաւոր երգը մե՛ր երգն էր, Վեռանկոյին պէս, ցեղի՛ն ու հօգի՛ն երգը, զերագո՛յն տառապանքին ու զերագո՛յն յոյսին երգը:

Սակայն ի՞նչ ահակի ծանրութիւններ կը ստանային այդ բասերը մանուկ չրթներու վրայ:

Տո՛ւր աշխարհիս խաղաղութիւն,

Մեղաւորաց դարձ եւ զոջում,

Եւ հիւանդաց այցելութիւն,

կը հայցէին արծաթաձաշն որբուկները, ճիտերնին ծոած:

Մեղաւորաց դա՛րձ եւ զոջում

կը կրկնէր հայրը, ձեռքերուն մէջ սեղմելով իր գլուխը:

Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա...

Ու ես գիտեմ որ այս գիշեր նորէն, երբ խաւար լիցնէ այդ ահաւոր սենեակը, ու երբ երեք որբուկները իրենց անսկզի քունը քնանան մէկէ մէկ, չորբորդ գազազին մէջ մէկը, իր խղճին վրայ պիտի հսկէ արթուն, — խուլերուն հայրը:

Լօղան, 1913

ԳԻՆՈՎԻՆ ԱՂՋԻԿԸ

Այդ օրը մագական ընթերցումներով գլուխս լիցուցի, ու մագնխական խառնակ մտածումներով փողոց նետուեցայ:

Գլխուս վերեւ զարնանային արեւ մը կար, այն առաջի՛ն արեւներէն՝ որ տաքցնելէ աւելի կը շոյեն, թուլցնելէ աւելի կը զինովցնեն:

Արեւ մըն ալ ահա դիմացս. զարնանային աղջիկ մը, անոնցմէ՝ սրտնք չեն այրեր՝ այլ հագին կը գաղջեցնեն, չեն կիզեր՝ այլ կեանք կուտան:

Ուրախութիւն մըն էր գիտելը իր կապուտակ աչերը՝ երկնքի պատառներու պէս: Արեւի՛ զոյն մաղերը՝ իր ուսերէն աւելի անցօրդին աչերը կը շոյէին: Անոց նայելով մարդ վայրկեան մը ինքզինք երջանիկ կը զգար ապրելէն, որովհետեւ այդ հասակի աղջիկները՝ երկու տարիներուն մէջտեղը՝ զեղեցիկութենէն աւելի բա՛ն մը ունին իրենց վրայ...:

Կարելի՞ էր երեւակայել աւելի մեծ մագութիւն, հրաշք մը, քան ա՛յն որ ահա գէմս էր, կը մօտենար, աչքս իր աչերուն մէջ...: Քա՛յլ մըն ալ, ու յանկարծ տեղուենցաւ, ճիշ մը արձակեց և ուժգնօրէն ինկաւ՝ երկինքէն ինկող քարի մը նման:

Վաղեցի, չէ՛ր շնչեր. ձեռքերը սեղմեցի, չէ՛ր զգար: Երեսը զեռնին՝ փայտի մը պէս ինկեր ու ար-

դէն քարացիք էր մեռած թոշուէնի նման: Թեւերն ու
ոտները երկաթի պէս կարծր էին, չի՛ժ-չիտակ, մահ-
ուան չիտակութիւնովը...:

Բայց տալիս վայրկեան մը տեսեց: Կոնակին
վրայ դարձուցի զայն, մարմինը սեղմող կոճակները
խելցի, կապերը փրցուցի:

Այն առնէն տեղոյն երեսը կարմրեցաւ, կապուե-
ցաւ. անագին ճիգով դէմքին մկանները կծկտեցան:
Լեզուն՝ ակոսաներուն մէջ ս'ւժգնօրէն խածուած՝ կը
զալարէր արիւնոտ: Գլուխը մութի մը պէս կը ծե-
ծէր սալալատակին քարերը: Չեռները, ոտները, ամ-
բողջ մարմինը յանկարծ-յանկարծ կը դողային՝ վիզը
կտրուած անասունի մը պէս: Աչքերը՝ գնդակներու
պէս դուրս ցալտած՝ իրենց ճերմակութիւնը ցոյց
կուտային ամբողջին, որ եկեր էր ամէն կողմէ, վրայէ
վրայ խոնուած, հետաքրքրութիւնով ու երկիւղով
լեցուն, կարծես թէ երկինքէն նետուած չար հրեշ-
տակ մը ջախջախուէր այդ ցեխերուն մէջ...:

Յետոյ գլուխներու մէջէն գլուխ մըն ալ երեւ-
ցաւ:

— Ես իր տունը գիտեմ, — բաւ. գինով Սիմո-
նին աղջիկն է:

Ու ոտներէն, բազուկներէն բռնեցին տարին:

Ու ես կը խորհէի: Ահաւասիկ զեռատի աղջիկ
մը, գեղեցիկներու մէջ զեղեցիկ, կոյսերու մէջ կոյս,
որուն մէ՛կ ժպիտը բաւական էր դառնացած կեանք
մը ուրախացնելու: Եւ սակայն — ինչպէ՛ս ճիշտ կ'ը-
սէր պառաւ մը — ա՛լ թող սպասէ որ մէկը խնդրէ իր
փափուկ ձեռքը...: Ի՛նչ փոյթ թէ իր բոլոր բջիջնե-
քը կեանքով ու երջանկութիւնով լեցուն են հիմա:

անիկա դժբա՛ղդ պիտի ըլլայ, ուզե՛ թէ չուզե՛. ճա-
կատագի՛ր...:

Բայց բնութիւնը իր մէ՛կ բրածը ծածկելու հա-
մար՝ նմանորինակ ու տարօրինակ ա՛յնքան ուրիշ
ցաւեր ալ ստեղծեր է, որ ժամանակ չունիս մէկուն
վրայ խորհելու, եթէ ոչ այդ մէ՛կը կրակոտ գամի մը
պէս կը մխուէր ուղեղիդ մէջ...: Սուրացող չոզեկաւ-
քի մը մէջն ես, հազիւ ժամանակ ունիս պատուհա-
նէդ բան մը տեսնելու, այդ տեսածդ չը դատած՝ ու-
րիշ մը կը յաջորդէ անոր, ու հազա՛ր ուրիշներ: Վա-
րագոյրդ կը դոցես ու քսու ցաւերուդ վրայ կը խոր-
հիս միայն: Ու ահա՛ կեանքը, կաթի՛լ մը արցունք,
անցուկը մտցուկ...:

Այսպէս է մանուշանոց հիւանդանոցի կեանքը,
Հոն թշուառութեան տեսարանները ա՛յնքան արագ
կը յաջօրցեն իրարու որ, բնա՛ւ ժամանակ չունիս
խորհելու, և սակայն վարագոյրդ ալ չես կրնար դո-
ցել՝ որովհետեւ ձեռքերդ ամէնուն վէրքին մէջ պիտի
մխես: Ես՛յն օրուան անկողնին մէջ ուր մեռելի մը
գիտիլը դեռ չէր պաղած՝ նոր հիւանդ մը կը պառկի,
ապրելու յոյսով...: Եոյն երկաթէ սեղանին վրայ
քանիններս՝ արիւնը իրար կը խառնուի ամէն օր, ու
կը լերդանայ անկուն մը...: Ու այդ բոլոր ցաւերը
ա՛յնքան նման են իրարու որ հազիւ թէ կարենայիր
զանազանել իրարմէ: Անդամ մը սակայն զարհուրելի
պարագայ մը ներկայացու:

Չբռնէն առտու մը տաքաւ է սենեակին մէջ՝ նա-
խաճաչ կ'ընէ՛ն՝ բոլո՛ր մասնիկներովս վայելելով
այն երջանիկ հանգստութեան ժամը, որ առաւօտեան
ժամն է հիւանդանոցին մէջ: Յանկարծ մէկը արագ

արագ դուռս ծեծեց: Գլխովս թռչեալ եր, Մեծ-
քոյրը, տարիքոտը: Բոյորովին տոգուեալ՝ ինծի բա-
ցատրեց որ այրուած կին մը բերեր ու արդէն իսկ
գործողութեան սեղանին վրայ պատկեցուցեր էին:
Չարմաղայ, այրուածները հազուադիւրս չեն, ինչու
ուրեմն այսքան այլայլեր էր այս կինը որ ահապէն
ցաւեր շոյած ըլլալու էր իր ծերունի ձեռքերուն
մէջ. . . :

Իսկոյն վար վազեցի: Գարշելի նեխութիւն մը
փութեալ էր սեղանին վրայ: Երեսը ծածկեր էին որ
հիւանդը չտեսայ ինքնիրմէն: Ամբողջ կուրծքը՝ վի-
զէն մինչեւ որովայնը՝ բաց վէրք մըն էր, վերէն ի-
վար: Թեւերը աւելի սոսկալի էին, մորթը ալեր,
ճարպը հալեր, մկանները սեւեր, բարակցեր, կախ-
ուեր էին չուաններու պէս. . . : Պէտք էր այդ քոյրը
մաքրել, կտրել, նետել, ողջը մետածէն զատել: Բայց
մկրատին գպած տեղը սեւ արիւնը կը բզկէր, մեղանի
գոյն, թանձրացած կաթիլներով. . . :

Կրակը կը ակնով կը մաքրուի: Ու հրաշկ կը
կաթը սկսաւ գործել, արիւնի ակերը խաբանել, բաց
վէրքերուն մէջ պտտել: Իր կարմիր համրոյրին առկ
դեռ կեանքոտ գնդերները կը կծկտէին, որովայնը կը
զալարէր, մորթագերծ կուրծքը կ'եղեւէջէր ցաւագին
շարժումներով:

Կոկոն-կոկոն տախտակները ալեր, հալեր էին:
Տեղ-տեղ վարդազոյն մորթի պատտոներ մնացեր էին
դեռ՝ վարդի փրթած թերթերու պէս: Տեղ-տեղ դեղ-
նած ճարպ մը կ'երեւէր՝ թարախի գոյն, մինչեւ բա-
զուկներուն խոռոչին տակ:

Ճենճերու ա մուխը կը բարձրանար, կը զալար-

ուէր, սենեակը կը լեցնէր. այրուող մօի հոտը թո-
քերը կը խեղդէր: Գլխովս փոքրիկ քոյրերը մէ-
կիկ-մէկիկ անհետացան՝ արցունքը աչքերնուն մէջ.
յետոյ Մեծ քոյրն ալ գնաց՝ թաշկինակը քիթին. . . :

Հիմա մինակ էինք, ես ու կենդանի գիտկը:
Եթէ նոյն իսկ գիտութիւնը հրաշք մը ընէր, ինչպէ՞ս
գիտի տարէր, ինչպէ՞ս պիտի շարժէր ան. երկար
հոգեվարք մը չպիտի ըլլար իր կեանքը: Ա՛խ, ի՛նչ
կ'ըլլար որ կարմիր երկաթը սխալմամբ մօտենար,
այրէր, ճեղքէր այն խոշոր երակը, որ ահա՛ բազուկին
տակ կը տեսնուէր, մե՛րկ, անվթա՛ր, կեանքի՛ տրու-
փիւններով. . . : Ո՛հ, ո՛հ, կեանքը նուիրական
է. . . :

Յորեկէն վերջ իր սրահը զացի: Անկողնին քով
մարդ մը նստեր էր, ի՛ր հայրը: Գլուխը կախեր էր՝
տնրան ու երերուն՝ սարսափած կենդանիի մը պէս:
Դողդոջ ձեռքերով աղջկան գէմքը բացաւ, իր ձմրոթ-
կած երեսները անոր այտերուն քսեց, համրուեց,
լացաւ. . . :

Այն ատեն միայն տեսայ այդ տանը եօթ տա-
րու գէմքը, այդ կոպուտակ աչքերը, այդ արևոտ
մազերը: Բայց այս իմ ճանչցած լուսնոտ աղջիկն էր,
որ իր ախարն մէկ նստային՝ կրակին վրայ ինկեր
ու ալեր էր:

Երեսին ձեռքակ քոյր գարձակ՝ ինկաւ ձեռու-
նին ձեռքերէն. . . : Ուրեմն գինով Սիմօնը ա՛յս էր,
առ տխուր կեանքին հեղինակը ա՛յս էր, ոճրագործը
ա՛յս էր, օղիով յագեցած այս զարչահոտ մարմինը՝ որ
լուսնոտներու, այտահարներու, պակասաւորներու,
նզովութեաններու սերունդ մը կը հառցնէր. . . :

Բժիշկին Գիրքէն Փրցուած Էջեր

Ա՛խ, գիտե՛մ թէ մեզ էլ իւրաքանչիւրը կը թաթխէ իր շուրթները այդ թոյնին մէջ. գիտեմ թէ դժուար է փշրել «անսլոյ անմահութեան» մը համար հրամցուած բաժակ մը. գիտեմ թէ ամէն գինովի զաւակ լուսնոտ է. բայց այս մէկը բաւական չէ՞ր բոլոր գինեմոլները նոյն ոճին մէջ թաթխելու... :

Ու զո՞հ այս գժբազդ աղջիկն էր, լուսնո՛տը : Միշտ կը յիշեմ փոքր հասակիս տեսած բլլալ տպաւորիչ պատկեր մը՝ ուր լուսնոտ կոյս մը, լուսնակ լոյսին, ձեռներն երկինք երկարած, ինչն իր վրայ կը զսոնար, երկրէն երկինք նետուելու գոգ լանստ տեղձական հսկայ ծաղիկի մը պէս... :

Ո՛չ. լուսնոտը ա՛յս էր, այս մորթազերծ ու ձենձերուտ մարմինը՝ որուն վրայէն երբեմն, վերէն ի վար խոշոր դող մը կ'անցնէր, ամբողջ անկողինը տարտացնելով. այն տանն սրահին միւս հիւանդանոցէն իրենց վերմակին տակ կը կձկատէին, ցաւերնին մոռցած : Ու երբեմն ալ, երբ այդ մոռած միտերուն մէջ դեռ կենդանի ջիւղերը կ'արթննային՝ մէկ ձիւ մը կը թռչէր իր բերնէն, բայց ահագին ու անկարելի՝ ձիւ մը՝ որ խոր՝ որտեքը գտնակի պէս կը ձեղքէր, պատերուն մէջ կը թափանցէր, գետնափոր յարկին սիւնները կը դողացնէր, ամբողջ հիւանդանոցը վայրկեան մը իր սարսափով կը լեցնէր՝ յետոյ յանկաւրձ մահուան լուսնեան մէջ թաղելու համար այդ հսկայական չէնքը :

— Աստուած բնգունի իր հոգին, կուրար Մեծ-բոյրը ծնկաչոք. մահէն աւելի գէշը կայ... :

Գիշերը գեռ երկար տանն կը շարունակուէին ալդ սարսափելի ձիւերը ընդհատ-ընդհատ : Ննջատեն-

Գինովին Աղջիկը

եակիս մէջ սպռակա՛մ՝ չէի կրնար աչերս գոցել : Այդ բողոքի աղաղակները կոկորդս կը խրուէին, չունջս կը խեղդէին : Աստուա՛մ իմ, արշալոյսը ե՛րբ պիտի լուսնար... :

Սեւ - սեւ մտքեր ուղեղս կը պաշարէին : Այս որքա՛ն անարգարութիւն. մէկ կողմէն կը հաւաքեն ամէնէն առողջ երիտասարդները պատերազմի մէջ հարի՛ւր հազարներով մեռցնելու համար. միւս կողմէն կը սախեն որ բժշկութիւնը գերմարդկային ճիգեր թափէ ապրեցնելու համար տառապաղին մօակոյտ մը՝ որ իր բոլոր ուժով մա՛հը կը կանչէ... :

Ու այդ սպիտակ գլխերին մէջ քանի՛ քանի՛ անգամներ ոճրին փորձութիւնը ձեռքս դողացուց. մինչեւ որ վերջապէ՛ս ձիւերը դադրեցան, ու խաւարն ու լուսնեան լեցուցին Յաւին Տունը :

Առաւօտուն իր մօտ դացի. երեսին քողը անգամ մըն ալ բացի ու լացի :

Այդ գարշահատ ներութեան մէջէն իր կապուտակ աչերը հանգա՛րտ կը նայէին՝ աղբիւններուն վրայ բացուած այն երկնագոյն ծաղիկներուն պէս, որ մի՛ մոռնար զիս կ'ըսեն... :

Վերմակին տակ արիւնն ամբողջ անկողինը լեցուցեր, մակարդեր, սաւեր էր արդէն : Կասկածո՞վ իր թեւը վերցուցի. այն մերկ երակը փրթեր էր... — փրթա՞մ թէ փրցուած... :

Լոզան, 1913

ԿՈՌԻՆԿԸ

Յուրա-ձմեռ օր մըն էր։ Դուրսը սառած հովը մտրակներու պէս կը շաչէր անցորդներու երեսին։ Ձիւնն ըսես՝ աչքերը կուրցնելու աստիճան։

Հայրենակցի մը սենեակին մէջ կ՝դիտուէր Էլինք մենք, քանի մը ընկերներ, ամէնքս ալ պանդուխտ։ Դուռը ճռաց, ցուրտ հով մը խուժեց սենեակէն ներս։ Կարօն էր, գերեզմանէն կուգար։

— Պը՛ճ, ըսաւ, չա՛ն օգ. ասանկ օրով մարդ կը մեռնի... :

Քիչ վերջը, դուռը անգամ մըն ալ բացուեցաւ. քանի մը յետամնաց ընկերներ ալ ներս մտան։ Այս ձիւնին տակ սպասած էին որ դիակը ամբողջովին ծածկուէր, նոյն իսկ մէկը՝ մեր բոլորին կողմէ՝ յետին հրաժեշտի քանի մը խօսքեր ալ ըսած էր այդ մենաւոր գերեզմանատան մէջ, այդ անձանօթ մեռելին վրայ։

Ո՛վ կը ճանչնար, ո՛վ պիտի ճանչնար երբեք հազար ու մէկ ըզկտուած էջերը Կեանքի ու Մահուան այն տոամին՝ որ այսօր ձիւներու տակ թաղեցինք, օտարներու փոսին մէջ։ Առա՛նց անունի, թոչունի դիակի մը պէս... :

— Ե՛ս ալ չէի ճանչնար ան, ըսաւ մէջերնէս մէկը. բայց պանդոկին մարդերը հասկցեր էին որ այդ

օտարական հիւանդը հայ մըն է ու հայ բժիշկ մը կ'ուզէ իր մօտ։ Շաբաթ մը յետոյ միայն կըցան զիտ գտնել։ Երբ իր սենեակէն ներս մտայ՝ պատուհանին փեղկերը գոցուած էին։ Սակայն քիչ-քիչ այդ մթութեան մէջ դէմք մը գծագրուեցաւ, երկար, անկիւնաւոր, կանանչի զարնող դեղնութիւնով մը. խաւարով ու լոյսով չինուած Ռամպրանթեան գլուխ մը։

Երկրորդ րանը որ տեսայ այդ սեւութեան մէջ ոսկորի գոյն մատներ էին, որ ինձի երկարեցան ու ձեռքերս սեղմեցին՝ կպչող խոնաւութիւնով մը։ Կարծես թէ ա՛լ կաթիլ մը արիւն մնացած չըլլար իր մարմինին մէջ։ Աչքերը իրենց փայլը արդէն կորսնցուցեր էին. սեւութեան մէջ սեւ՝ չէին երեւար։

Երբ աւելի վարժուեցայ այդ կէս-մթութեան տեսայ որ մօրուքին վրայ տեղ-տեղ կարմիր արիւնը փակեր, թանձրացեր, լերդացեր էր։ Մորթուած անասունի տա՛ք չունչ մը կ'ելլէր իր բերնէն, դանդաղ ու խորունկ։ Կարծես անտեսանելի դանակ մը ներսէն, վերէն ի վար ճեղքեր էր իր թոքերը։

Ալ նիւթական ի՛նչ դարման կարելի էր տալ այս մարմինին որ դրեթէ մեռեր էր արդէն։ Բայց ան խօսելու ճիգ մը ըրաւ, հազը խեղդեց իր խօսքը. խռկացող, խռպոտ հոռաչներէն բա՛ն մը հասկցայ,

— Կո՛ւնկը...

Ու ես երգեցի իրեն. ո՛վ չգիտեր կու՛նկը, բոլոր աչերն ետին մնացած ուղեւորներուն կու՛նկը... ու անդին՝ բոլոր ձիւր ծոած անվե՛րջ ճամբաներուն սպասողներուն կու՛նկը... : Ու ինձի այնպէս թուեցաւ որ իր հոգին հովացաւ, զովացաւ, լացաւ... :

Իր սրտին բոլոր լուրերը յանձնեւ էր հաւատարիմ կոռնկին...:

Այս պատմութեան վրայ ամէնքս ալ լռեցինք: Սարսափելի բան մը կար ճակատագրին մէջ այս անձանոթ ուսանողին՝ որ հայրենիք դառնալու համար ճամբայ ինկեր, ու ճամբուն վրայ մեռեր, թաղուեր էր իր չտեսած մէկ հողին մէջ...:

Թոքախտը որ հոն էր, ի՛ր մէջ, դարանակա՛լ, տարիներէ ի վեր սպասեր էր որ բոլոր յոյսերը իրաւանան, բոլոր ուսումները կատարելագործուին ու բոլոր աշխատութիւնները աւարտին՝ ի՛նք սկսելու համար իր ահաւոր աշխատութիւնը, ու գերագո՛յն ժամուն տալու համար գերագո՛յն հարուածը...: Ա՛խ, զգուելի՛, զգուելի՛ հիւանդութիւնը...:

— Բժի՛շկ, ըսաւ մէկը, երբ գերեզմանին մէջ երեսը բացինք՝ մեղանի պէս սեւ էր... ինչէ՛ն է...:

Բայց բժիշկը չի խօսեցաւ. մա՛րդ չի խօսեցաւ: Լռութիւնը անգա՛մ մըն ալ իջաւ մեր վրայ՝ քարի պէս, ու այս անգամ աւելի՛ ահաւոր քան առաջին անգամը: Այդ սա՛որ կոտորելու համար՝

— Տղա՛քներ, ըսաւ ուրիշ մը, վաղը Հայոց կաղանդն է...:

Բայց կաղանդին վրայ մտածողն ո՛վ էր: Մենք կը լսէինք ձիւները որ կը թփրտային ապակիին վըրայ, կարծես մեռելի՛ն մատերը թփրտային մեր ապակիին վրայ...: Այս ցուրտին՝ իր գերեզմանէն փախած մե՛ր մէջ մտնել կ'ուզէր ան: Ու չէս գիտար ի՛նչ մը ունէր սպաննական այդ անանուն ու անձանոթ մեռելը. խորհրդանշան մը ու չազդարարութիւն մըն էր ան մեզի համար...:

Ու իրա՛ւ, իրա՛ւ այդ պահուն Մա՛նը մեր վրան էր. ա՛յն Մա՛նը որ ուսանողին ու բանուորին, հաւտացողին ու ուրացողին, բժիշկին ու բժշկուողին հաւասարապէս անձանոթ ու սարսափելի է...:

Մե՛նք ալ մա՛րդ պիտի ըլլայինք, կրթութի՛ւն պիտի ստանայինք, լո՛յս պիտի տանէինք մեր խաւար աշխարհին. սո՛ւտ, սո՛ւտ...: Մենէ որո՞ւն չունէին մէջէն չէր չնչեր արդէն դարանակալ Մա՛նը...: Իւրաքանչիւրն ինքն իր վրայ կը խորհէր, ինքն իր վրայ կը կասկածէր...:

Ո՛վ պիտի պատմէր ահաւոր մեծութիւնը այս երիտասարդ հողինքուն, որոնք ազօթքի մը կա՛պն ալ կը մերժէին ողջերուն ու մեռնողներուն միջեւ: Այոպէ՛ս, ամէն մարդ առանձնացեր էր ինքն իր հոգւոյն մէջ...:

Սակայն, յանկարծ, մութ անկիւնէ մը դողդո՛ղ ու ցա՛ծ, երգ մը սկսաւ, նախ մէ՛կ բերնով, յետոյ բոլոր շրթունքներէ. բարի ու ահաւոր երգ մը, մահերգի մը պէս աղաչաւոր, ազօթքի մը պէս վեհափառ երգ մը, որ սառը կոտրեց, արցունքները հալեցուց, սրտերը տաքցուց, բոլոր հողինքերը, բոլոր հոգերը, բոլոր արտունջները, բոլոր մրմունջները իւրա՛ր միացուց.

Ղարիպին սիրտն է խոց, ճիկարն է վարած,
Կերած հացն է լեզի, ու ջուրն է հարամ...:

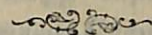
Կոռ՛ւնկ, կոռ՛ւնկ, ամէն աշխարհի անկիւննե-
րէ, ամէն սրտի խորշերէ քա՛նի ծանր լուրեր կապե-
ցին ոտքերուդ, ու դուն կրնա՛ս թռչիլ...: Քանի՛
քանի՛ մահեր կապեցին քու թեւերուդ, կոռ՛ւնկ, թեւ-
աւա՛ր հոռաչ որ կրնա՛ս թռչիլ...:

Ու երբ բժշկին նշանին վրայ՝ բոլորս մէկ ոտքի կեցանք իբրեւ սուգի նշան, մարմինս փուշ-փուշ եղած՝ ես կը խորհէի որ այդ վայրկեանին, հեռունե՛րը, հեռունե՛րը, ծովերով ու լեռներով հեռունե՛րը տեղ մը, ծերուկ մայր մը ու ալեւոր հայր մը, ժըպտելով ու յուսալով, ճամբո՛ւն, ճամբո՛ւն կը նայէին. մինչդեռ մենք գիտէինք որ ա՛լ տղան չալիտի գար, չալիտի գա՛ր....:

Եւ այս անգամ, ամէնո՛ւն հետ, բայց զողալով, ու կարծես մո՛րն ահանջին կ'երգէի ես մահահոտ երգը...: Պանդխտութեան ճամբաներուն վրայ անաշուն մեռնողներու ամբո՛ղջ ցեղ մը՝ համայն աշխարհը թուեաւորելու չափ դառնութիւն գրեթէ որ այդ երգին մէջ, ու քարերը լացնելու չափ քաղցրութիւն...:

Լօզան, 1913

«ՓՈՒԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ»

Դեռ դպրոցական նստարաններուն վրայէն՝ Աւրամ ընկերս կ'ըսէր ինծի.

— Երբ քսան տարու ըլլանք, ա՛յնպիսի խընջոյք մը, ա՛յնպիսի հանդէս մը սարքենք, որ ամբողջ գիւղը մեզի հետ ուրախանայ...:

Այն ատեն դեռ մեզի այնպէս կը թուէր թէ քսան տարեկանին խոշոր անկիւն մը պիտի դառնայինք:

Քսան տարի կեանքի պատրաստուիլ, քսան տարի զաւակներ պատրաստել, քսան տարի մահուան պատրաստուիլ...: Ա՛յս էր մեր նշանաբանը:

Մեր տղու միամտութեան մէջ այնպէս կ'երեւակայէինք թէ կեանքը մաթէմաթիքական ուղիղ լիծ մըն էր՝ որ երեք հաւասար մասերու կոտորուիէ վերջ՝ ինքն իր վրայ կը գոցուէր, ինքնաբերաբար, եռանկիւնի մը պէս...:

Այդ օրէն ի վեր չա՛տ ջուրեր անցան կամուրջին տակէն, ու հազիւ կրցայ հասկնալ թէ կեանքի դիժը ո՛չ թէ ուղիղ, այլ քմայապաշտ գիկզակ մըն է, և ո՛չ թէ հաւասարակողմ եռանկիւն մը կը ձեւացնէ, այլ անձոռնի չըջանակ մը, սեւ ու ծիծաղելի զէրօ մը...:

Անոնք որ դպրոցին մէջ զէրօի մը համար կու-

լային, անոնք ամբողջ կեանքերնին պիտի լան... ստիպողաբար: Իսկ անոնք որ զէրօյով մը կը զուարճանային՝ անոնց համար կեանքը չա՛տ մը նմանօրինակ ու տարօրինակ զուարճութիւններ կը վերապահէ:

Օրինա՞կ: Արամ, ընկերս, դեռ հազի՛ւ կեանքին պատրաստուած, դեռ այդ կանխորոշուած քսան տարիքին չհասած, բոնեցին ու թագեցին...: Ու ես՝ մինակ մնացած՝ երբ օր մը ուղեցի տօնել այդ մեծ թուականը, արդէն կեանքիս դարունը անզգայաբար անցած, գացած, անէութեան մէջ թաղուած էր...:

Սակայն մեր ծրագրին մէջ ուրիշ տօն մըն ալ կար, մե՛ծ տօնը, մեծագո՛յն տօնը, ամուսնութեան տօնը, որ աննշմար չէր կրնար անցնիլ անշուշտ:

Ո՛վ կրնար գուշակել թէ այդ մե՛ծ տօնէն ալ ես ինքս պիտի հրաժարելի... ահա թէ ինչո՞ւ:

Ականատեսներ կը պատմեն թէ ի՛նչպէս, մահուան դատապարտեալը իր ճերմակ շապիկին մէջէն լոօրէն կը յառաջանայ ու իր ճիտը չուանին կ'անցնէ՝ առանց ընդգլխութիւն մը ընելու, որովհետեւ գիտէ թէ ամէ՛ն շարժում անօգուտ է, և թէ իր բազմը ուրիշներ կանխաւ վճռած են՝ առա՛նց իր հաւանութիւնը հարցնելու:

Ես մահուան դատապարտեալ մը դեռ չեմ տեսած: Բայց օր մը պոլսական եկեղեցիի մը մէջ հարս մը տեսայ, ու դեռ իր վրայ խորհած ատենս մարմինս միշտ փուշ-փուշ կ'ըլլայ:

Ուռններամ, սեւ բազմութիւն մը գլուխ գլխի կ'ալեկոծուէր հարսին անցքը գիտելու համար: Ահա՛ երեւցաւ ան: Շուարուն ու մահատիպ կը յառաջա-

նար, առա՛նց յօժարութեան, այլեւ առա՛նց ընդդիմութեան, որովհետեւ ուրիշներ արդէն իր ճակատագիրը վճռած էին՝ առա՛նց իր հաւանութիւնը հարցնելու:

Գլուխէն մինչեւ ոտքը ճերմակներու մէջ, ան կը յառաջանար՝ իր միամտութեան չուանէն կախուելու...: Մինչեւ հիմա որքա՛ն երջանիկ էր ան. ցորեկները սիրոյ երգեր կը հիւսէր, գիշերները հրաշալի ասպետներ կը տեսնէր. դաշտի ճպուռներուն պէս անհոգ, երկինքի թռչուններուն պէս ազատ էր...: Այդ գիշեր իսկ պիտի փշուէին իր բոլոր երազները, ի՛նքն ալ իր կարգին պիտի ճանչնար մայրութեան ցաւերը, պիտի ծեծուէր, պիտի տղեղնար, պիտի առանանար...:

Մարգակերպ գայլերու, յօշոտող նայուածքներու մէջէն ան կը յառաջանար՝ ճեփ-ճերմակ ու դեփ-դեղին: Պզտուիկ մարմին մը՝ սրտատրոփ ու դողդոջուն, ոճրագործ ձեռքի մը մէջ բռնուած թռչնիկի մարմին մը, որ քիչ յետոյ պատա՛ռ մը պիտի ըլլար քովի գիշակեր ու ասորիքոտ անգղին բերնին մէջ...: Փեսան՝ իր թեւէն ճանկած՝ կը յառաջանար ճարպոտ աչքերով, փայտի պէս պեխերով՝ սեւցուած ու սուրցուած...:

Ամբողջ ամբոխը զոյգ մը աչք եղած էր: Յամառ նայուածքներ կը սեւեռէին հարսին: Մասի մը պէս՝ քիչ մը ամէ՛ն մարդ պատառ-պատառ կը ճաշակէր այն «անմեղութեան», որ վայրկեան մը յետոյ գոթութիւն չպիտի ունենար ա՛լ...:

— Հարստութիւնը անո՞յշ բան է... փափաց մէկը՝ բերնին ջուրերը վազեցնելով: Գրպանդ զրամ

ուենիւս. կեանքդ պոռնիկներու ծոցը փտեցուր, ու ծեր օրերուդ համար է՛ն անմեղ, է՛ն զեղեցիկ, պղծ-տիկ աղջիկը առ, բղքտէ, արիւնէ, ծեծէ, հիւանդացուր... մա՛րդ մը ձայն հանելու իրաւունք չունի, ո՛չ իսկ կինդ... Աստուծոյ օրհնութիւնը քանի՞ սակիի գնեցիր, ուրիշ բան հարցնող չկայ...:

Ու իրաւ ալ նոյն վայրկեանին, բարձրաստիճան կուսակրօն մը Սուրբ Գրքէն վկայութիւններ կը բերէր փեսային առաքինութեան համար...: Ամուսնութեան անուշութիւններուն վրայէն կը մօտէր, տակէն կ'ելլէր...:

— Ծով չմտած լողալ կը սորվեցնէ... կազակեց մէկը քովէս:

Բայց, ուրիշ մը այնպիսի՝ խօսք մը բնաւ որ մինչեւ ականջներուս ծայրը կ'արմրեցայ:

Այդ օրէն որոշեցի որ՝ եթէ երբեք ամուսնանայի, ամէն պարագայի մէջ այս տեսակ պիտի չամուսնանայի:

Տեսայ որ այդ պայմաններուն մէջ պսակը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ խարդախ պայմանագրութիւն մը, որ կոյսը կը ստորագրէր առա՛նց անոր առաջին բառը ըմբռնելու. իսկ ամուսինը որ լաւ կ'ըմբռնէր՝ ստիպուած չէր յարգելու իր պայմանագրութիւնը...:

Գերիներու վաճառականութիւնը ուրիշ տեսակ չէր. միայն թէ հիմա վճարո՛ղն ալ, վաճառուո՛ղն ալ աղջիկն է...:

Ու, ո՛վ հեղնութիւն, այդ փոքրիկ աղջիկը՝ որուն խօսքը դատարանին առջեւ արժէ՛ք մը իսկ պիտի չունենար՝ իր «Այո՛»ն պիտի յարգէր մինչեւ իր կեանքին վերջը, ու իր արդանդին մէջ պիտի կրէր

համբոյրներուն ամբողջ ծանրութիւնը. մինչդեռ իր ամուսինը՝ առաջի՛ն յղութեան արդէն՝ պիտի խաբէր զայն, չա՛ն մը պէս...:

Բայց տեսնէիք թէ իր ծնողները օրքա՛ն հըպարտ կ'երեւէին, ի՛նչ ուրախութեան արցունքներ կը գլտորցնէին իրենց աչքերէն... Ի՛նչ վարպետութեամբ առաջ տարեր էին զրամօթիտի սակարկութիւնը... ու ի՛նչ լաւ ընտրութիւն... Ի՛նչ չնորհքով փեսայ...: Ամէնքը կը պաշարէին, կը չնորհաւորէին զիրենք:

Ես՝ նախանձով ու դառնութիւնով լեցուն դուրս կը նետուէի այդ գերեզմանութեան չուկայէն, երբ մէկը թեւէս բռնելով քաղաքավարութեամբ անունս հարցուց... կ'երեւի «Ծանօթ ներկաներ»ու շարքին մէջ տպելու համար:

Տասնեակ տարիներ անցան այդ օրէն ի վեր, բայց դեռ չմոռցայ զինքը, այդ ճեփ-ճեմմակ ու դեփ-դեղին աղջիկը, որ կեանքիս մէջ առաջին ու վերջին անգամ կը տեսնէի:

Իր ոգին զիս երկար ատեն տառապեցուց:

Օր մը, ես ալ իմ ճակատագրիս կը հնազանդէի՝ իմ լաւագոյն կէսիս միանալով:

Բայց իր պսակէն որքա՛ն տարբեր եղաւ մերինը: Իրենը՝ մէկ ծայրայեղութիւն, մերինը՝ հակառակ ծայրայեղութիւն:

Սուանց թմբուկի, առանց հանդիսաւորութեան հարմնիք մը. քաղաքական այն պարզ հարսանիքը՝ որ Եւրոպան կը պարտադրէ հաւատացեալին ալ, ուր քացողին ալ, հարուստին ալ, աղքատին ալ:

Զուիցերիացի քաղաքատեղը ամուսնական պայ-

մանագրութիւն մը ներկայացուց մեզի՝ երկու վկաներու առջև:

— Կ'ուզէ՞ք ստորագրել, Օ'րիորդ...:

— Այո՛, պարոն... Ըսաւ հարսը՝ զրչի համարձակ ստորագրութիւն մը պատկեցնելով թուղթին վրայ:

— Շնորհակալ եմ Տի'կիճ... պատասխանեց քաղաքապետը:

Ու ամէնն այսչափ: Այդ վայրկեանէն Օրիորդը Տիկին եղաւ:

Եւ սակայն — անկեղծ խօսք մը կ'ուզէ՞ք — այդ հարութիւնը զիս վերաւորեց:

Այդ կանխաւ պատրաստուած թուղթը՝ յարձակողական ու պաշտպանողական հողի վրայ գրուած երկուստեք ստորագրուած վաճառականական պայմանագրութեան մը վերածեց մեր տարտամ սէրերը, անշրջագիծ անուրջները, ինքնայօժար նուիրումները, յաւիտենի խոստումները...:

Ու Սէրը, որուն համար Սողոմոն «Մահուան չափ զօրաւոր է» կ'ըսէ, առուտուրի մը չափ խախտու եղաւ. որովհետեւ Օրէնքը՝ մեզ միացնելու ժամանակ՝ քաժնուելու պայմաններն ալ կը մատնանշէր...:

Այս բոլոր օրինական չղթաներուն ծանրութիւնը թեթեւեցնելու համար երկնային օրհնութիւն մը կը պակսէր: Հարսն ալ շուտով նշմարեց այդ պակասը:

— Քանի որ, ըսաւ, մեր ամուսնութեան համար մեծ ծախքեր չըրինք, «Փոխան հարսանիքի» դրժքադդ աղջիկ մը ուրախացնենք այդ դրամով. ես նշանուած որբուհի մը գիտեմ որ պակուելու համար միշտ չունի. թող իր ուրախութիւնը մեզի համար օրհնութիւն մը ըլլայ...:

«Մեծ միտքերը սիրտէն կը ծնին», կ'ըսեն, այսինքն կրնն...:

«Փոխան հարսանիքի»...: Այդպէ՛ս որոշեցինք, ու այդպէ՛ս ալ ըրինք:

Ու մեր ուրախութիւնը աւելի կատարեալ ընելու համար, մեկնեցանք Փարիզ՝ հայ եկեղեցիին մէջ փնտռելու ա'յն, ինչ որ կը պակսէր Լօղանի քաղաքատան:

Բարի քահանայ մը մեզ գիմաւորեց ժպտելով.

— Բայց զիս գտնելէ առաջ՝ դանձապետ էֆէնտին պէտք է գտնէիք... ըսաւ:

Քաղաքը տակնուվրայ ընելէ վերջ՝ դանձապետ էֆէնտին ալ գտանք զոճարավաճառի գրասենեակի մը մէջ, սակի նժարի մը ետին կծկուած, մոմի զոյն ծեւունի մը՝ որ ձութ կը ծամէր...:

Երբ խմացաւ այցելութեանս պատճառը՝ ըսաւ.

— Աշխարհիս չորս կողմէն հոս կը թափին աժան օրհնութիւն մը ստանալու համար...: Մեր գիները ամէնուն յայտնի են արդէն, այնպէս որ սա կարկուտեան պէտք չիկայ...: Եթէ հաղար ֆրանք տրուի՝ ամբողջ տաճարը լապտերի պէս կը զարդատուի՝ ամբողջ տաճարը լապտերի պէս մը կ'ըլլայ...: Եթէ բենք, բայց նշանաւոր բան մը կ'ըլլայ...: Եթէ միայն մէջտեղի ջահը կ'ուզէք՝ գետինի զորդերով այսչափ հարիւր ֆրանք...: Բոլոր ջահերը մէկանց այսչափ հարիւր...: Սուրբ խորանին լուսավառումը այսչափ հարիւր...:

— Բայց պարզ օրհնութիւն մը...

— «Պարզ օրհնութիւն» ի՛նչ ըսել է, էֆէնտին: Լուսահոգի Մանթաշօֆ այս շքեղ տաճարին հա-

մար միլիոններ ծախսեց նէ՝ պարզ օրհնութիւն մը տալու համար է... : Ամէն մոմ հաշիւով կը վառի, ամէն տիրացու հաշիւով կ'երգէ... : Պէտք է գիտնաք որ մեր ձայնաւորները Փարիզի Քօնսէրվատուարին մէջ կ'ուսանին և Օրէոաին մէջ կ'երգեն... : Մեր Շոտ-Մուրատեանը «Պատու» կը խաղայ... : Եթէ գովարանական քարոզ մըն ալ կ'ուզէք՝ անոր հաշիւն ալ տէրտէրին հետ յարմարցնելու է... :

Ահա թէ ի՞նչ ցեխերու մէջ ստիպուեցայ սողացնել մեր Սէրը՝ անլուծելի, անբաժանելի, երկնային, յաւիտենական ձեւ մը տալու համար անոր... :

Բայց հետեւեալ օր արդէն՝ եկեղեցիին մէջ՝ մոռցայ այդ բոլոր դառնութիւնները :

Սարնդաւոր գմբէթին տակ, ամայի շէնքին ճիշտ կեդրոնը, մինակ էինք մենք, իրարու սեղմուած՝ երիտասարդ ամուսնի մը, արուեստագէտ կնքահայր մը, ծերունի քահանայ մը ու ֆրանսացի ժամկոչ մը :

Սորանին վրայ ու մեր երկու քովերը երկար ու ճերմակ կերոններ կը վառէին, լոյս ցոլեկով, տոգոյն ու երազային բոցով մը՝ որ կար ու չիկար... :

Երբեմն դուռին բացուածքէն օտար զլուխ մը կ'երկննար հետաքրքիր : Այն ատեն կը լսուէր փողոցի անվերջ ու անհուն ազմուկը : Դուրսը՝ աշխարհի մայրաքաղաքը կը խժար, կ'ոռնար, կը հայհոյէր, կ'արեկոծէր... : Ներսը՝ խարտեաշ ու սեւ երկու զլուխներ իրարու կը կապուէին՝ ապրուշուժ թելով մը, Կեանքի ու Մահուան համար... :

Դուրսը՝ բոլոր կիրքերն ու բոլոր մեղքերը, բոլոր գիտութիւնն ու բոլոր քաղաքակրթութիւնը... : Ներսը՝ Հայաստանցի տէրտէր մը, կարծես Անիի քանդակներէն փրցուած՝ հին ու առաքելափառ զլուխ մը, հաղարաւոր տարիներու բառեր կը կրկնէր, յաւիտենական ու անաւոր... :

Ճերմակ մոմերը կը հալէին. բուրվառը կապոյտ ամպով մը մեղ պաշարեց : Տէրտէրը անվերջ կը կարգար ու կ'երգէր. այդ ընթերցումը ու այդ օրօրումը քիչ քիչ մեղ ընդարձացուցին, վերացուցին, հեռացուցին, հին ու հեռու տեղուանք տարին... :

Կնքահայրը — մենակեաց ու մարդատեաց արուեստագէտ մը, որ եկեղեցի ոտք կոխած չունէր — հիմա ազու մը պէս կուլար : Հաբսը — որ ոչինչ կը հասկնար ոսկեգարու առտուածային բարբառէն — լսիկ մնջիկ կ'արտասուէր... : Ու տաք արցունք մը որ ինկաւ մեր միացած ձեռքերուն վրայ՝ մինչև ոսկորներուս ծո՛ւծը զոգացուց :

Ո՛չ. երկնքի կամարէն վարդի մը զոգը ինկող ցօղը, բաղնետան գմբէթէն կոյսի մը ծոցը ինկող կաթիլը, այնքան չն'ը կրնար սարսաղանել... :

Ինծի ի՞նչ փոյթ թէ Գիտութիւնը պիտի հեղնէ իր անարժան աշակերտին այս երկիւղած գիրքը՝ կրկնապէս ծիծաղելի, որովհետեւ Գիտութիւնը որ Կրօնքը չի հասկնար, Սէ՛րն ալ չի հասկնար : Յարաբերական իրականութիւններուն միայն կը հաւատայ ան. մինչ Սէրն ու Կրօնը բացարձակ իտէալին կը ձգտին, նոյն յաւիտենական զգացումին երկու յաւիտենական ձեւերն են անոնք : Սէրը՝ անձնական, կերպարանաւոր, երկրային, բնական իտէալն է,

Կրօնը՝ անանձնական, անկերպարան, տիեզերական, գերբնական իտէալը . . . :

Թող քարկոծե՛ն զիս թերահաւատները: Ես չե՛մ կրնար ուրանալ այն անջնջելի՛ արցունքը որ իմ մայրենի եկեղեցին կրցաւ կաթեցնել իմ էութեանս մէջ, և որ բոլոր զիտութիւնները միացած՝ չպիտի կարենային կաթեցնել . . . :

Միայն թէ ազատեցէ՛ք Պատկը միջնադարեան յղիութիւններէն, գերեմաճառութեան յիշատակներէն, անբարոյացուցիչ տեսարաններէն, չտես ցուցադրութիւններէն . . . : Այս բոլորը կը ծառայեն մի՛այն ամուսնութիւնը դժուարացնելու, աղքատութիւնը նուատաացնելու, կուսութիւնը կարմրցնելու . . . :

Փոխանակ հարիւրաւոր հրաւիրեալներու՝ որոնք վա՛ղն իսկ պիտի քննադատեն ձեր հարսնիքին խեղճութիւնը, լաւագոյն է ուրախացնել որբուհի մը՝ որ ամբողջ կեանքով պիտի օրհնէ ձեզ:

Ու ո՛րեւէ թերթ ուրախ պիտի ըլլայ յայտարարելու արար աշխարհի թէ՛

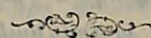
Նորաստիկ ամուլ Ք. այսքան ոսկի
կը նուիրէ աղջկանց որբանոցի մը,
փոխան հարսանիքի:

Շարքը բացուած է, ո՞վ պիտի երկրորդէր . . . :

Լոզան, 1913

ՀՐԱՇԱԼԻ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Երիտասարդ բժիշկ, որ մարդը անողջացնելու արուեստին ևս նուիրուած, չեմ հարցնէր քեզի թէ կը ճանչնաս արուեստդ, բայց կը ճանչնաս գոնէ մարդը:

Մարդը այն մորթաղերմ կարմիր կենդանին չէ՛, որուն գնդերները քննեցիր մարդակազմութեան պատկերներուն վրայ: Մարդը այն մարմնաղերմ գեղին կմախքը չէ՛, որուն շարժումները ուսումնասիրեցիր ոսկորներուն վրայ: Մարդը այն չնչաղերմ կանանչ գիակը չէ՛, որ ամիսներով քարէ սեղանի մը վրայ պտուկեցուցած՝ չափեցիր, կշռեցիր, պատուցիր, կտրեցիր, յօշոտեցիր, սղոցեցիր, բզկտեցիր, առանց որ անգամ մը բերանը բանար՝ հարցնելու համար թէ «ի՞նչ կ'ընես, բարեկամ . . . »:

Քեզի հիւանդ մը ցուցնելէ առաջ՝ պատուիրեցին տարիներով գիականութեամբ վրայ աշխատիլ, որպէս զի մարդը ճանչնաս, և որպէս զի հոգիւ չդուայ ու խիղճդ չպոռայ:

Երկարօրէն քննելէ, փնտռելէ, պրպտելէ վերջ, գանկին մէջ նեխած ուղեղ մը աւ սրտին մէջ սեւցած արիւն մը գտար:

— «Ո՛ւր է հոգին, ո՛ւր է խիղճը», գոչեցիր ծիծաղելով:

Աւա՛ղ, քու ուսումնասիրած մարդդ դիա՛կ մըն է միայն: Զգուշացի՛ր իրեն նմանելէ: Մարդը որ կ'ապրի, մարդը որ կը խորհի ու կը զգայ, մարդը որուն բարոյական տառապանքները բի՛ւր անգամ աւելի են քան ֆիզիքական տառապանքները, այն մարդը ուրիշ բան կը պարունակէ իր մէջ քան ճարպն ու ոսկորը...:

Ամէ՛ն մարդու մէջ Աստուած մը կայ...: Անաւասիկ թէ ի՛նչ բան կը մոռնան քեզի ուսուցանել:

Յաւալի է խոստովանիլ որ այժմու բժշկական վարժարանները կեանքի առաքեալներ կը պատրաստեն ա՛յնպէս, ի՛նչպէս զինուորական վարժարանները կը հասցնեն Մահուան պաշտօնեաներ: Սա՛ տարբերութեամբ որ՝ այս վերջինները զինուորին ո՛չ թէ միայն սուր ու հրացան կուտան, այլ անձնութեան թեան, վեհանձնութեան զոհողութեան ամբողջ գաստիարակութիւն մը: Մինչդեռ դեռատի բժիշկի մը ձեռքը թոյն մը ու դանակ մը տալէ վերջ՝ կ'արձակեն զայն առանց բարոյական ու հոգեկան ո՛րէն պատրաստութեան:

Մարդը իբրեւ միսի ու ոսկորի շարժական գործիք մը ներկայացնելէ վերջ, բժշկութիւնը կը սորվեցնեն այնպէս՝ ինչպէս մեքենագէտներուն կը սորվեցնեն երկաթէ գործարաններուն ուսումը:

Հոգեկան ո՛չ մէկ բան, բարոյական ո՛չ մէկ ուղղութիւն, անցեալի ո՛չ մէկ յիշողութիւն:

Եւ սակայն հազարներով տարիներ, Փարաւոններու երկրէն մինչեւ Աւետեաց երկիրը, ու Յորդանանէն մինչեւ Գանգէս, միլիոններով մարդիկ հոգեկան բժշկութիւնը միայն կը գործադրէին իրենց աւա-

տերուն գէմ պայքարելու համար: Եւ ամբողջ կրօնքներ հիմնուեցան՝ հրաշքներու հաւատալիքին վրայ:

«Հրաշալիքներու դարը անցաւ» ըսին քեզի, ու ամուր կերպով փակեցին անբացատրելի իրողութիւններու անհանգստացուցիչ գուռները:

Զըլլա՛յ որ նեղմիտներուն հաւատաս: Այն մարդիկը որ ամէն բան զիտնալու յաւակնութիւնն ունին, կը մերժեն ինչ որ իրենց անհասկնալի կը թըւի: Աչքերնին զոյցած կը քնանան, ու տատկերը կ'ուրանան...:

Գանի որ խօսքը աստղերուն է՝ յիշեցնենք թէ մինչեւ 18րդ դարուն վերջերը, Յրանսական Գիտութեանց կաճառը բացարձակապէս կը մերժէր ընդունիլ թէ՛ երկինքէն կրնայ քար իյնալ երկրի վերայ...: Ականաւոր վկաները իբրեւ խենթ ու խաբեալ կը հռչակէր: Օր մը, քաղաքագետ մը, իր շրջանակին մէջ ինկած երկնաքարէն նմոյշներ դրկած ըլլալով իրեն՝ պատկառելի Ակադեմիան, 1772ին հրատարակած տեղեկագրով կը յայտարարէր, թէ «եղելութիւնը յայտնապէս կեղծ և երևոյթը ֆիզիքապէս անկարելի էր»: Ճշմարտութիւնը իրենց գլխուն մտցնելու համար պէտք եղաւ որ այդ քարերէն մէկը իրենց գլխուն իյնար...: 1864ի մայիս 4ին, ակադեմիական Ատոմֆ Պրոնսար քիչ մնաց վախէն մեռնէր՝ երկնաքարի մը անկումին ականատես ըլլալով...:

Նոյնը պիտի պատահէր նաև հրաշալի բժշկութեան համար:

Տիեզերահռչակ բժիշկ Ծարքօ՝ իր ամբողջ գիտութիւնը քանի մը անբուժելի հիւանդներու վրայ ի դուր փորձելէ վերջ ի՛նչ մեծ եղաւ իր զարմանքը,

երբ անոնք օր մը ուխտատեղի մը երթալով բոլորու-
վին բուժուած վերագարձան... Այսպէս, մաւր վէր-
քին մէջ բռնուելէ վերջ՝ իրապաշտ գիտնականը խո-
նարհեցաւ ճշմարտութեան առաջ. իրն է հետեւեալ
յայտարարութիւնը.—

«Գիտութիւնը որ յեղաշրջուելու վրայ է՝ չի
կրնար ամէն ինչ բացատրելու յաւակնութիւնն ու-
նենալ, այսպէսով իր բարեշրջումը ժխտած պիտի
ըլլար... Հրաշքները ամէն ատեն գոյութիւն ունե-
ցան՝ իրարմէ բոլորովին տարբեր կրօնքներու ու քա-
ղաքակրթութեանց մէջ, ինչպէս որ այժմ ալ կը կա-
տարուին բոլոր լայնութիւններուն վրայ: Այսպէսով
բուժուած հաշմանդամները հարիւրներով կը հաշուը-
ւին, նոյնիսկ երբեմն պալարներն ու ուռուցքները:
Եւ տեսայ վերագարձը այն հիւանդներուն, որոնց ետ
չկրնալով անձամբ հաւատք ներշնչել՝ ուխտատեղի մը
գացեր էին. քննեցի իրենց անդամալոյժ անդամները
ու ներկայ դոնուեցայ ախտին անյայտացման:»

Լիթրէ իր «Իրական Իմաստասիրութեան» մէջ
կը նկարագրէ բազմաթիւ հրաշքներ, որ Սէն-Լուիի
գերեզմանին դպչելով կը գործուէին:

Հռչակաւոր Տօքթ. Պատուէր կը ներկայացնէ
ու թը կին հիւանդներ, որոնք ստինքի ուռեցքներ
ունէին ու դարմանուեցան հոգեկան բուժումով:

Սխալ հետեւութիւններու տեղի չտալու համար
գիտել տանք թէ սրչափ հազուադէպ են գիտապէս
վաւերացուած հրաշքները: Սակայն, եթէ հիւանդ-
ները իրենց հաւատքը փոխանակ փայտի կտորի մը,
սուրբի պատկերի մը, գիակի չիրմի մը վրայ դնելու
այդ փրկարար հաւատքը Գիտութեան վրայ գնէին.

որքան պիտի չառնար հրաշալի բուժումներու թի-
ւը... Այս է հիւանդներուն տրուելիք պատուէրը:

Բայց բժիշկներուն համար ուրիշ կենսական
պատուէր մը կայ:

Եթէ զուէն իրապէս բժիշկ են, հիւանդներուդ
փրկութեան համար՝ իրաւունք չունին ու եւ միջոց
մերժելու այդ նպատակին հասնելու համար: Սահ-
մանափակ ու այլամերժ բժշկութիւն մը գիտակից
ոճրագործութիւն մըն է: Պիտի գիմեռ հնարաւոր բո-
լոր ազգակներուն: Դեղն ու դանակը, ջուրն ու կրա-
կը, ելեքտրականութիւնն ու մագնիսականութիւնը,
գիտութիւնն ու հաւատքը՝ փոխն ի փոխ քու զէն-
քերդ պիտի ըլլան. որովհետեւ այն ախտերը որոնց
դէմ կը կռուիս, տարբեր հիւանդներու մէջ, տարբեր
զէնքերու կը գիմեռ:

Պիտի հարցնես սակայն թէ կարելի՞ է հրաշքը
գիտական հաւատալիքներու կարգը դասել: Անշուշտ
կարելի է:

Գ երբ ան կան կարծուող հրաշքը այնքան
բնական է, որքան երկինքէն ինկող քարը: Միայն
թէ՝ գիտունները ժխտելով անոր գոյութիւնը, դեռ
չունումնասիրեցին հրաշագործումի օրէնքները և բազ-
դին ձգեցին հրաշքի կատարումը:

Բաժնութիւնն ունենանք խոստովանելու թէ հին
ազգերը մեզմէ շատ աւելի լաւ կը ճանչնային այս
գիտութիւնը: Եզրպտացիներուն, Իսրայէլացիներուն,
Հնդկներուն պատմութիւնը լեցուն է այսպիսի փառ-
տերով:

Այժմ մեզի համար մութ կը մնայ հրաշագոր-
ծումի եղանակը, բայց անոր սկզբունքը լոյսի մը

նման պարզ է.—

Ձանձրոյթի գաղափարը կը յօրանլեցնէ, ամօթի գաղափարը կը կարմրցնէ, գութի գաղափարը կը լացնէ, սարսափի գաղափարը կը զեղնեցնէ, բժշկուելու գաղափարը կը բըժըշկէ:

«Եթէ, կ'ըսէ Պարուէլ, առողջանալու հաստատ համազումը իշխէ հիւանդին հոգւոյն վրայ, այդ հիւանդը անխուսափելիօրէն պիտի առողջանայ:»

Հոգեկան ազդեցութիւնը այնքա՛ն մեծ է ֆիզիքականին վրայ, որ յանկարծական վախ մը բոլոր շարժումներդ անկարելի կը դարձնէ: Եթէ բուռն յուզում մը կրնայ վայրկեանբար անգամալուծել, աւելի՛ր՝ բուռն յուզում մը կրնայ անգամալուծութիւնը վայրկեանբար փարատել:

Ամէն բան կախում ունի՝ բժշկուելու գաղափարը հիւանդին մէջ ներմուծելու արուեստէն:

Ու տեսէք թէ Սրուանձտեան — որ ո՛չ բժիշկ էր, ո՛չ գիտնական, այլ դաւառացի վեղարաւոր մը — գիտուններու կողմէ կղպում իրաւաւորութեանը կողմէն: Ի՞նչ վսեմ պարզութեամբ կը բանայ:

«Նայէ սա մանուկը, իր երեսներուն վրայ էրէթիկ, ջրջրուկ ունի: Սա մամիկը թէզպէնք ձեռքն առած նստեր է. մանուկին երկու բազուկները բռնած՝ իր բոյթերով ու մատներով տղուն բազկերակները կը ճնշէ, կը չօշափէ, բազուկն ի վայր մատնելը կը տանի ու կը բերէ. իր աչքերը անթարթ՝ մանուկին աչքերուն յառած է. ու երբեմն ալ արմուկներէն վեր թեւերը կը ձմրէ. կը դառնայ, տղուն երեսն ի վար կը խաչակնքէ, և ձեռքերը պորտին ու

կուրծքին վրայ դնելով՝ բոյթով կը ճնշէ, վզին մայր երակները կը ձմրէ, ճակատը կը շփէ, երբեմն երբեմն ալ երեսին կը փչէ և միշտ կը պտպտայ, ազօթք կ'ընէ: Յաճախ տղան կը յօրանջէ: Կը մահն ի սացնէ, կ'ելեքտրականացնէ, թէ ազօթիւք հրաշք կը գործէ. — վերջ ապէս տղան հիւանդ էր և կ'առողջանայ:»

Հիմա այս պատկերին հետ բազդատութեան դիր այն նորագոյն բժիշկները՝ որոնք յաճախ հիւանդին ձեռքն իսկ չսեղմած (ժամանակ կորսնցնելով թէ վարակուելու վախէն)՝ կը նստին՝ արագօրէն ստացազիր մը զրելու պէս՝ շարագրելու գեղազիր մը, որ միշտ երկրորդական է, յաճախ անօգուտ, երբեմն վնասակար:

Կո՛յր պէտք է ըլլալ չտեսնելու համար այն բազմաթիւ հիւանդները, որոնք երկար ճամբորդութիւններ կ'ընեն, բժիշկէ բժիշկ կը նստուն՝ պաշտպան մը ու նեցուկ մը գտնելու յոյսով, ու չեն իսկ փորձեր գործադրել այնքա՛ղ սուղ գնուած գեղազիրները: Որովհետեւ դժուար է ընդունիլ այն բազմաթիւ զեղերը՝ որոնք յաճախ տրամադծօրէն հակառակ են իրարու...: Ու յետոյ՝ հիւանդին փնտածը միայն թուղթի կտոր մը չէր, այլ ապրելու յոյս, հոգեկան ուժ, տառապելու քաջութիւն...:

Գժրազդարար այս բարոյական ազդակը կ'անտեսեն բժշկական նորագոյն հաստատութիւններն անգամ: Սկիստիկները համոզելու համար թէ հաւատքի բարբառ մը — հոգ չէ թէ հրապարակային ու անանձնական — ֆիզիքական ի՞նչ մեծ ուժ կրնայ

ներչնչել հիւանդին արեան մէջ, կը հրատարակենք սա յուզիչ տողերը, որ անձանթ տիկին մը մեզի կ'ուզարկէ զուիցերիական սանաթօրիումէ մը.—

«Հիւանդի բնական յուսահատութեամբ, անկողնիս մէջ պառկած կը սպասէի ես ալ չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ... Մահուան՝ որ չէր գար, թէ կեանքին՝ որ կ'ուշանայ զիս վերականգնելու: Երկար ամիսներու հիւանդութիւնը արդէն մաշեր, հալեցուցեր էր կորովիս ու համբերութեանս մեծ մասը, ու մնացած քիչովը դեռ կը տանջուէի:

«Ահա՛ կը ստանամ «Ազատամարտ»ը: Մեծ ուրախութեամբ կը կարդամ հայերէն թերթերը. հայ գիրք տեսնելով կարծես կարօտը կ'առնեմ հայրենիքիս:

«Ապրիլը յաղթել է» (*). չտկուեցայ անկողնիս մէջ. սկսայ կարդալ յօդուածը, և մինչեւ վերջացնելս բոլորովին անողջ կը զգայի զիս: Ա՛լ կուրծքիս տակ հիւանդ թոք մը չի կար. երակներուս մէջ թարմ արիւն կը հոսէր. յաջորդ օրն իսկ ելայ անկողնէս:

«Եթէ բժիշկները յաճախ գիտնան հիւանդին հոգին բուժել՝ երեւի աւելի շատ պիտի յաջողին մահուան ճանկերէն ազատել մարմինը:

«Ուրեմն ձեր յօդուածը միշտ լքման վայրկեաններուս կարգացի և ամէն անգամ նորոգուած աւժերով սկսայ կուռիլ հիւանդութեանս դէմ:

«Կոտւնկը»... ինծի համար ալ պիտի նրդէ՞ք այդ կոտւնկը...: Բայց չէ՛. ես պիտի լաւանա՛մ...:»

Հօգան, 1913

(*) Կը ցաւինք որ, հակառակ մեր ջանքերուն, զորիս հեղինակին այս, ինչպէս նաեւ ուրիշ չորս գրութիւնները կարելի չեղաւ գտնել:

ԱՀԱՒՈՐ ՏԱՐԱԿՈՅԱԸ

Հայրենիքէս անակնկալ նամակ մը — այն պարզ ու ահաւոր նամակներէն որ գիւղերո՛ւն մէջ միայն կրնան գրել — սա տողերով կը վերջանար.

«Յ. Գ.— Ձեմ ուզեր ձեզ տխրեցնել, բայց ի հարկէ ստիպեալ կուգամ լուր մը տալու որ շատ բարի չէ. խօսքս Հայկին մասին է. անցեալ շաբթու գիւղ դարձաւ ու հիւանդ ինկաւ. հարկաւ պիտի փութար զինքը վերջին անգամ տեսնելու:

Վերջին անգամ մը տեսնելո՞ւ. և ինչո՞ւ համար. ուրեմն այսքան հիւանդ. և այսքան շուտով...: Բայց չէ՞ որ շաբաթ մը առաջ ի՛նքն իսկ կը գրէր թէ ի՛նչպէս համալսարանի քննութիւններուն մէջ առաջին էր հանդիսացեր, շնորհաւորութիւններու արժանացեր, ու գիւղ վերադարձեր էր հանգչելու:

«Կարելի բա՛ն է. կարելի բա՛ն է», կը կրկնէի շուարած: Բայց ահաւոր տարակոյտը արդէն արթնացեր էր մէջս, ու ամէն անգամ սարսափելի «յետ-գրութեան»ը, կը ցցուէր աչքիս առջեւ: Հապա եթէ ճիշտ ըլլա՛ր...:

Բարեբաղդաբար հետեւեալ օրն իսկ նամակ մը ստացայ Հայկէն, ուր եղբայրս իր ձեռքով, տասներկու վճիռ երեսներու մէջ, իր մարդարտաշար ու լուսաւոր գիրերով ինծի ըն՛ւր բաներ կը գրէր, այնքա՛ն անուշ, այնքա՛ն բարի, այնքա՛ն յուսոտ, որ

հազիւ թէ նամակին վերջը քանի մը տողով անցողա-
կի կը յայտնէր իր «քիչ մը տկար» ըլլալը:

Ի՞նչ լաւատես խորհուրդներ, ի՞նչ գերերկրային
զգայնութիւններ, ի՞նչ իտէական հորիզոններ, ու
որքա՞ն հեռատեսութիւններ ապագայի...:

Ո՛հ, ո՛հ, ես վստա՛հ էի որ տղան չէր կրնար
մեռնիլ. ան պիտի ապրէ՛ր ու պիտի յաղթէ՛ր, ան
առաքեալ մը, ահա՛վիրայ մը, մարգարէ մը պիտի ըլ-
լար:

Շաբաթ մը վերջ նոր նամակ մը, ու այս ան-
գամ հայրիկէս: Որքա՞ն տարիներէ ի վեր չեմ տեսեր
զինքը. այժմ ալեհեր ու լուսաւոր ծերունի մը պէտք
է ըլլայ: Բայց ինչո՞ւ գիրերը դողդոջ ու տարօրինակ
են այս անգամ. ան մի՛շտ հաստատուն ու փոքր
տառերով կը գրէր: Արդեօք գէրագգութիւն մը...:

«... Գանդխտութեան ճամբաներուն նայելէն աչերնուս
լոյսը հալեցաւ, զաւա՛կս: Եղբայրդ հիւանդ, օտարներու բժշ-
կութեան ենթ կարօտ: Մայրդ ծեր է, հիւանդութեան զէմ միայ-
նակ...:»

Սակայն նոյն պահարանին մէջ ահա՛ գրութիւն
մըն ալ Հայկէն, ուր հիւանդն ի՛ր ձեռքով կը գրէ
թէ բոլորովին անողջանալու վրայ է:

«... Հետգնետէ լուսնալու վրայ եմ. հագս դադրեցաւ ը-
սելու չափ քիչցած է. գիշերները քունս հանգիստ է, ցորեկներն
ալ. ալ ո՛չ մէկ խոց. մարմինս տկար կը զգամ քիչ մը, բայց զի-
տեմ որ աշխատութեան արդիւնք է այս. քիչ մը հանգիստ՝ ու
ես դարձեալ վեր կը նետուիմ. ապրելու կամքս մի՛շտ ուժեղ
է...»

Անչո՛ւշտ, անչո՛ւշտ: Կամքի ուժը, կեանքի
ծարաւը, յոյսը, հաւատքը ունայնութիւններ չեն:

Այն որ կ'ուզէ ապրիլ, պիտի ապրի:

Երեք օր վերջ նոր նամակ մը: Սակայն ինչո՞ւ
ձեռքս դողաց այս անգամ պահարանը բացած ա-
տենս:

Ի՞նչ կ'ըսէ... ահադին թափո՞ր... ու ինչո՞ւ...
զանգակներ... Հայոց եկեղեցի՞... Յունաց Առաջ-
նորդ... դամբանակա՞ն... թաղո՞ւմ...:

Ի՞նչ կ'ըսէ... ուրեմն եղբայրս բռնեցին, թա-
ղեցի՞ն... եղբայրս որ ապրի՛լ կ'ուզէր...:

Այն որ միա՛յն լոյս կ'երազէր, ուրեմն հիմա ափ
մը խաւար հողի ներքեւ կը սեղմուի՝ դաւարուող
արմատի մը ու չորցած գանկի մը միջեւ...:

Ա՛յս էր, ա՛յս էր իմ ահաւոր տարակոյսիս լու-
ծումը: Ո՛հ, ո՛հ. ես չեմ կրնար ընդունիլ որ կորթ-
եան մեծագոյն հանգոյցը այսպէ՛ս սուրի կոյր հար-
ուածով մը լուծուի:

Ընդհակառակը: Տարակոյսս աւելի՛ ու աւելի՛
մեծցաւ, սաստկացաւ, խորունկցաւ: Աչերս պղտորե-
ցան, չուարեցայ, սարսափեցայ: Ես որ աշխարհն
այնքա՞ն հաստատուն հիմերու վրայ դրուած կը կար-
ծէի՝ հիմա կը զգայի որ ան կը դողար ոտքերուս
տակ:

Ուրեմն մեռե՞ր էր: Ինչպէ՞ս հաւատալ... ինչ-
պէ՞ս հաւատալ...: Ի՞նչ էր կեանքը, ու մահը ի՞նչ
...: Ո՞րն էր իրական, ո՞րն էր անիրական...:

Չորս շուրսս սաղայէլական պարի մը մէջ կեան-
քը կ'եռար, կը զեղուր ու կը պոսթկար ամէն տեղէ:
Խուռներամ բազմութիւն մը կը վազվզէր ու կը տըք-
նէր խելակորոյս: Մարակները կը շաչէին, կառքերը
կը սուրային, ինքնաշարժերը ահադին գողգողոցով

դիրար կը խաչածեւէին: Մարդ ու մեռաղ կեանքի ազմուկով կը լեցնէին միջոցը:

Աշխարհ կը կործանէ՞ր թէ, աշխարհ կը յառնէր...:

Շուտաւա՞ր ու գողգողալով, գացի լապտերի սիւնի մը բռնուելու, չիյնալով համար:

Ո՛ւր կ'երթային, ո՛ւր կը վազէին ամէնքն ալ: Այս խելացնոր վաղքը կեանքի՞ արշաւ թէ մահարշաւ մըն էր միայն: Այս ճամբուն ծայրը յանկարծօրէն չափաթի՞ բացուէր անդունդներուն ամէնէն սևը, ամէնէն խորը, ամէնէն խուլը, ուրկէ ո՛չ ոք չէ վերադարձեր...:

Ուրեմն այս անհամար հողիներով լեցուն շողեկառքերը, այս մարդերն ու տղաքները հեւ ի հեւ կը վազէին անկայուն կամուրջի մը վրայ՝ որուն մէկ ծայրը դատարկութեան վրայ կը յենուր...:

Կարելի՞ էր երեւակայել կեանք-կամուրջ մը որուն մէկ ոտքը ոչնչութեան վրայ դրուած ըլլար...:

Այս բոլորէն ո՛չ մէկը եղբօր մը, զաւկի մը, հօր մը ժահը չէ՞ր տեսած: Եւ սակայն իրենցմէ ո՛չ մէկը անկեղծապէս, իրապէ՛ս, ներքնապէ՛ս կը հաւտար մահուան: Եթէ վստա՛հ ըլլային որ այդ բոլոր տառապալից ու սպառիչ դործունէութիւնը անխմատ ոչնչութեան մը համար էր, ո՞վ պիտի վազէր, ո՞վ քաջութիւնը պիտի ունենար վազելու...:

Ո՛չ, այս մարդերը չէին հաւտար, չէին կրնար հաւտալ մահուան այնպէ՛ս ինչպէ՛ս բժիշկ մը կ'ըմբռնէր զայն: Եթէ միայն այդ ըմբռնումն ունենալին, իւրաքանչիւրն ալ կանգուն մնալու համար ինձի նման՝ սիւնի մը բռնուելու պէտք պիտի ունենալէին...:

Ուրեմն եւ նուա՞ղ կ'արժէի քան այս տղէտ ամբոխը: Ուրեմն Գիտութիւնը մեռցուցա՞ծ էր իմ մէջ ինչ որ կար լաւագոյն, ազնուագոյն, դերագոյն, ու քանի մը յարաբերական հաւատալիքներու փոխարէն, ան ինձմէ խլե՞ր էր մեծագոյն հաւատալիքը՝ կեանքի հաւատքը...:

Եւ սակայն, եթէ կեանքը իրօ՛ք ու միմիա՛յն բջիջներու խաղ մըն էր, ինչպէ՞ս կարելի էր բացատրել որ այդ բջիջներուն ամէնէն պղտոր, ամէնէն ախտազին, ամէնէն յուսահատ եղած միջոցին կեանքի սէրը, ապրելու հաւատքը, յաղթելու յոյսը ծնէին այնքա՛ն զօրութեամբ, այնքա՛ն յատկութեամբ, այնքա՛ն լաւատեսութեամբ...:

Եւ ուրկէ՞ կուգային այդ հունաւոր բջիջներուն մէջ անհունութեան գաղափարները, այդ մահացու տարրերուն մէջ անմահութեան բնազդները, այդ գետնաքարչ մարմնի մէջ անշրջադիժ իտէալները...: Ինչպէ՞ս կարելի էր երեւակայել որ մասը ամբողջութիւն մը պարունակէր, ու բջիջը՝ տիեզերք մը...:

Եթէ կեանքը ժամանակներու սկիզբէն ի վեր կը տքնէր միա՛յն Մահուան հասնելու համար, եթէ Բարեշնչութեան Որէնքը միլիոնաւոր դարերէ ի վեր կ'աշխատէր անշունչ առարկաներուն շունչ տալու, հողը բոյսի, բոյսը կենդանիի, կենդանին մարդու վերածելու, յետոյ դարձեալ մարդը հողի փոխելու համար, կարելի՞ էր որ ո՛ր և է գիտուն միտք մեռնէր ու յագուրդ ստանար ա՛յսքան անխմատ, ա՛յսքան անտրամաբան, այսքա՛ն ամուլ դործունէութիւնով մը:

Եթէ անշարժ ու անզգայ քարը կեանք ու շարժում առաւ, զգացում ու խորհուրդ եղաւ, և

կամք ու խղճմտանք, պարզապէս տառապելու ու մեռնելու համար, չէ՛ր արժեք կատարել այսքան դարաւոր ու տիեզերական աշխատութիւն մը՝ որ դեղձուկ գերեզման մը բա՛ւ էր խղզելու...:

Ուրեմն ինչո՞ւ համար են ծաղիկները. աստղերը ինչո՞ւ. ինչո՞ւ համար է սէրը ու կեանքը ինչո՞ւ...:

Այս ընդարձակ տիեզերքին մէջ ո՞վ իրաւունք, ո՞վ իշխանութիւն, ո՞վ զօրութիւն ունի ծագող արեւ մը խաւարելու...:

Եւ սակայն ան մեռա՛ւ...: Մեռա՛ւ...:

Ո՞վ, ո՞վ պիտի կրնայ զիս ազատել այս ահաւոր տարակոյտէն:

«Մեղսո՛ւր» կ'ըսեն գիտունները...: Բայց ժամանակներու, միջոցներու, օրէնքներու անհունութեան մէջ՝ ի՞նչ խղճալի բան է իմ գիտցածս, ու ինչպէ՛ս զօրեմ իմ այդ փոքրիկ գիտութիւնովս ամբողջ Մեծ Անձանութն սպաննելու:

Ձեռքս փոքրիկ մուրճ մըն են տուեր որ աստղերը փշրեմ անով...: Բայց աստղերը միշտ մեղմէրարձր ու անհասանելի պիտի մնան՝ գերազոյն ճշմարտութիւններուն պէս. ու ով որ աչքեր ունի տեսնելու՝ պիտի տեսնէ զանոնք...:

Երկու հսկաներու միջեւ կը տատանիմ ու կը տատապիմ: Երկու միականի Կիկլոպներ կը բաժնեն հողիս.— Գիտութիւն մը՝ որ փաստեր ունի ու խտէալ չունի, ու Կրօնք մը որ խտէալ ունի ու փաստեր չունի...:

Առաջինը անվերադարձ մահուան կը գտտապարտէ զիս, երկրորդը անհունութեան լուսամուտները կը բանայ անհունաբա՛ղճ հողիս: Մէկը սաքս գերեզմանին կը կապէ, միւսն աչերուս՝ երկինքները

ցոյց կուտայ:

Կրօնքը իր հետեւողին յաւերժօրէն երանելի յաղթութիւններ կը խոստանայ. Գիտութիւնն իր աշակերտին լոկ վերջնական ու բացարձակ հպարտութիւն մը կ'երաշխաւորէ՝ ստրուկ բջիջի մը մահուան կապելով սանձարձակ հողիին ազատաշունչ թռիչները...:

Եթէ գոնէ Գիտութիւնը ձեռքս ուժեղ գէնքեր տար՝ անմահութեան ամէն երազ ջնջելու, կը սիրտիւ ուէի. խորհելով որ ճշմարտութիւնը մե՛ր կողմն է՝ հող չէ թէ գա՛նն բլլար ան...: Բայց ո՛չ. գիտութիւնը կը լռէ. ու այս լուծիւնը ժխտումէ մը աւելի ծանր կը կշռէ տարակոյտի նժարին մէջ:

Ու նժարը կը տատանի ահաւոր ելեւէջներով: Ուր, ո՛ւր պիտի յանգի իր մահացոյց ասեղը. յաւիտենական կեանք թէ յաւիտենական մահ...:

Ո՞վ, ո՞վ պիտի ազատէ զիս այս ահաւոր մեղձաւանջէն:

Կ'անցնին օրեր, կ'անցնին շաբաթներ. ու տարակոյտը կը մեծնա՛յ, կը մեծնա՛յ...:

Ամէն գիշեր, զոզզղալով աղերս կուտամ ցայքի սիւքերուն, աղերս կուտամ խաւարի թոչոզ հողիւներուն.

— Հա՛յկս, անո՛ւշս, հողի՛ս, մեռա՛ր, մեռա՛ր...:

Ու խորասո՛յլ կը լսեմ միջոցին ընդմէջէն, բոլոր Գիտութիւններուն վրայէն սաւառնող, դարերէ ի դար ու սիրտերէ ի սիրտ արձագանդող, Շէյքսպիրի ահաւոր հարցականը.

«Լինե՛լ թէ չլինել... մեռնի՛լ, քնանալ... քնանալ, երազել թերեւ...»

Լօզան, 1913

ԱՆԻՇՈՒԱԾ ԳԱՆՁԸ

Այն տարին Ալպեաններու վրայ հեռաւոր գիւղ մը գացեր էի օգափոխութեան։ Օր մը, պտոյտէ վերադարձիս, պանդոկապետը զիս սա՛ խօսքերով գիւմաւորեց։

— Ներողութիւն, պա՛րոն, հիւանդ կին մը եկած է հոս, առաւելնէ ի վեր բժիշկ կը փնտնենք։ Ամուսինը քովի սրահն է։

Քովի սրահը քառասունոց մարդ մը կար. մարդը սա՛ծս՝ գլուխ մը, ու գլուխն ալ՝ երկար ու սուր ճակատ մը, կոնաձև շաքարի մը մը պէս, ճակատին տակ՝ զիշակեր թռչունի խոշոր քիթ մը։

Իրեն երջանկութիւն մը պատճառելու համար երբ հայ ըլլալս յայտնեցի, ուրախութեան ու զրգուանքի այնպիսի յաջորդական ու յանկարծական արտայայտութիւններ առաւ՝ որ կարծես պտուղ մը խաճած ատեն որդ մը ելլէր մէջէն։

Այս մարդերը որ իրենց ցաւը պահելու համար մինչեւ աշխարհիս ծայրերը եկեր, լեռներուն գագաթները եկեր էին՝ իրենց չա՛ր բաղդէն, հայ բժիշկի մը ձեռքը կ'իյնային յանկարծ։

Իր նիհար ու աժգոյն գէմքէն ա՛յնպէս հետեւցուցի որ հիւանդը գուցէ ինքն էր. բայց ան թուրքերէն լեզուով՝

— Ո՛հ, քսաւ, փա՛ռք Աստուծոյ, ես ի՞նչ ունիմ, հիւանդը իմ կինս է, իր սենեակը հրամմեցէք։

Կինը քանաքէին վրայ երկնցեր էր՝ երեսը արեւուն մէջ, սեւ մազերը մինչեւ գետինները թափած։

— Ելի՛ր, Արմինէ՛, այս sofporը քեզ պիտի փրկէ...։

— Ես իմ փրկութիւնս մարդերէն չե՛մ սպասեր, քսաւ կինը, կարճ ու վերաւորիչ, ասա՛նց գլուխը վեր հանելու։

Ու այս առաջին այցելութենէն միա՛յն այն հասկցայ որ, Արմինէ իր էրկան կը պատասխանէր հայերէնով մը, որ փակ դուռ մըն էր ամուսնին տուջեւ։

Երկրորդ այցելութեանս բոլորովին ուրիշ կերպ տեսայ Արմինէն։

Մազերուն մէջ, ականջներէն վար, վզին չուրջ կուրծքերուն վրայ, թեւերէն վեր, մինչեւ մատնեբուն ծայրերը, ու մնացածն ալ քովի սեղանին վրայ՝ ոսկինե՛ր, ոսկինե՛ր, ոսկինե՛ր նազար ու մեկ զիւեքներու գանձ մը լեցնելու չափ։

Խեղճը հայ ըլլալս լսեր ու փոխանակ ամուսնին պէս զգուելու՝ ուղեր էր մեռնելէն առաջ մէկու մը զեղեցիկ երեւալ։ Ու իրա՛ւ ալ այնքա՛ն զեղեցիկ էր ան՝ որ բժիշկի մը ներուած չէ բակ...։

Սեւ մազերուն մէջէն, այդ հազիւ քսան տարու գէմքը ծիւրեր, իր տարիքէն աւելի փոքրագեր, աննիւթական ու անկարելի բան մը դարձեր էր։ Աչքերը խորունկցե՛ր, խորունկցե՛ր էին, մի՛շտ ներսիւ գին նայելէն, ու մազի պէս լալն ու կապոյտ չըջա-

հակ մը ա՛լ աւելի մութցուցեր էր զանոնք: Այդ տոգունութեան մէջ դուրս կը ցայտէին իր շրթները, բարակ բարակ՝ երկու թեթեւ գիծերու պէս, ու կարմիր կարմիր՝ երկու վարդի թերթերու պէս...: Անշուշտ այդ սիրահար շրթները փա՛կ դուռ մըն էին իր ամուսնին առջեւ:

Յետո՛յ, շատ յետոյ միայն հասկցայ որ, այդ ամբողջ կիներ՝ դեռ կենդանի, բայց արդէն զոյգ զաւգաղ մըն էր այդ մարդուն համար:

Վա՛յ մարմինի բժիշկին որ հոգիէն չհասկնար: Ի՛նչ հոգեկան ցաւեր կան որ հիւանդին ցաւերը կը քիւրապատկեն, կը թունաւորեն, մահացու կը դարձնեն, այլ և կը բացատրեն՝ այդ ցաւերը:

Այս խեղճ կիներ ա՛յնքան կը վախնար իր էրկան հետ մինակ մնալու զաղափարէն՝ որ իր զաւառացի հայրը իր հետ բերեր էր: Սակայն ինչի՞ կրնար օգտակար ըլլալ այդ գրեթէ անդամալոյծ ու իր սուղին մէջ զառամած հայրը՝ որ վրայէ վրայ, իր վեց զաւակներն ու կիներ գերեզման տարեր էր:

Բոլո՛րն ալ հազալով ու թքնելով, մէկը միւսը վարակելով, թոքերնին փսխելով մեռեր էին: Ու այս կիներ, որ ամէնո՛ւն ալ ինչպէս մեռնիլը տեսեր էր՝ համոզուած էր որ ի՛նքն ալ պիտի մեռնէր, անպատահա՛ն...:

Զուր կը քաջալերէի զայն, թէ քանի որ դեռ մէկ թոքը, կոկորդը, աղիքները վարակուած չէին, քանի որ դեռ ջերմութեան աստիճանը բարձր չէր, քէտք էր շուտով հակաթոքախտ ներակումները սկսիլ:

— Աւելորդ ցաւեր, կ'ըսէր կիներ...:

— Աւելորդ ծախսեր, կ'աւելցնէր ամուսինը...:

Արդէն ո՞վ ըսաւ որ Արմինէն հիւանդ է... փա՛ռք Աստուծոյ՝ ի՛նչ ունի... թեթեւ հաղ մը... այսօր կայ՝ վաղը չիկայ...:

— Այսօր կայ՝ վաղը չիկայ... կը հեզնէր կիներ, որ շատոնց զգուած էր այս կեղծիքներէն, ու ձգեր էր որ ի՛նչ որ ուզեն՝ ընեն իրմով:

Հայրը կը փափաքէր զայն է՛ն սուղ սանաթօրիումները տանիլ, է՛ն մեծ բժիշկներուն ցուցնել, է՛ն թանկ տեղերը գնել:

Բայց ամուսինը ուրիշ միտքէ էր: «Այս հիւանդութեան դեղն ու դարմանը օգն է» կ'ըսէր... ու օգը ձրի՛ էր: Անոր համար ալ մինչեւ հոս տեղուանքը քաշեր, բերեր էր զիրենք, որպէսզի թէ՛ աժան ըլլայ և թէ՛ ծանօթներն ալ չիմանան թէ՛ հիւանդութիւնը ի՛նչ է...:

Ու այս մարդը—եթէ ա՛յդ գլխով մարդ մը կըրնար երջանկութիւն զգալ — երջանի՛կ էր հոս: Ամէն տեղ կը մտնէր, կ'ելլէր: Պանդոկապետին հետ սաւկարկութիւն մը կ'ընէր՝ թուրքերէն: Տղաքներուն լօխում մը կուտար՝ որոնցմէ տուփերով բերած էր ամէն պատահականութեան համար: Կիններուն լերան ծաղիկ մը կը քաղէր՝ ու իր լեզուով կը բացատրէր որ իր երկրին մէջ աւելի աղէկները կային: Մարդերուն թրքական ծխախոտ մը կը պլորէր իր մատնէրուն մէջ՝ որ ծուխէն զեղնած մազիկներով կը վերջանային:

Ու այս բոլորը այնպիսի՛ կատակներով ու սրամտութիւններով համեմուած, որմէ մա՛րդ բան մը չէր հասկնար, բայց ամէ՛ն մարդ կը խնդար: Լիւրան ձանձրոյթը փարատելու համար իրենց այս տեսակ հուպիտ մը պէտք էր:

Նոյն միջոցին, փոքրիկ սենեակի մը մէջ, — որուն պատուհանը լեռներու կենտրոնակ գեփիւնին դէմ փակուած էր՝ հիւանդը չմեղեցելու համար, — երիտասարդ կին մը կը հազար, վերակաները կը խածնէր, կուլար... :

Այս, այդ կեղծ հապիտին մէջ ե՛ս միայն կը տեսնէի զգուշիւ մարդը: Բայց ան ուղեց զի՛ս ալ չահիլ. ու թուանշաններով, թուականներով, մթութիւններով, բարդութիւններով, մէջ-մէջի, երկար բարակ, պատմութիւն մը հրամցուց, «զիս իրողութիւններու ճամբուն վրայ դնելու համար...»:

Այս բոլորէն ազօտ կերպով ա՛յն կը հետեւէր որ իր կինը այժմ միա՛կ ժառանգորդն էր իր ծերունի հօր, «որ իր բոլոր զաւակները կորսնցնելէն վերջ՝ ալ երկար չպիտի կրնար ապրիլ, խո՛ղճը...»:

— Գա՛նձ մը կայ, տօ՛ր, խոշոր գանձ մը կայ... :

Ու այս բացականչութեան մէջ մեղսակցութեան, խորամանկութեան, ոճրագործութեան ամբողջ գանձ մը կար... :

Իր միակ մտմտութիւնը ա՛յն էր որ այդ երկուքէն ո՞րը պիտի մեռնէր առաջ, — ծերունի հա՛յրը թէ հիւանդ աղջիկը... : Իսկ ես երբո՞րդ մը կը տեսնէի որ գուցէ այդ երկուքէն ալ առաջ մեռնէր, ի՛նքը, ամուսի՛նը:

Իր թարախի գոյն գէմքին վրայ ցցուած այտոսակները՝ ներքին ջերմութենէն կղմինտրի գոյներ կ'առնէին երբեմն: Գլուխը ուսերուն մէջ իջնալ ու կոնակն ալ կ'ընէր էր՝ կարծես ահագին պատառնա՜նապատմութեան մը տակ: Բերնէն կանաչորակ ու

ճածուցիկ խուլ մը կ'արձակէր ամէ՛ն տեղ ու ամէ՛ն տեհն, «աշխարհին վրայ» թքնելու պէս... : Երբեմն նոյնիսկ կը պատահէր որ արիւն փոխէր. բայց ան պարզապէս «սրտիս զայրոյթէն է» կ'ըսէր... :

Ստոյիկեան պաղարինութեամբ՝ տարիներո՛վ իր շրթները ենթարկէր էր ան սոսկալի վարակումին՝ օ՛ր մը ախրանալու համար ոսկիի գանձին... :

Այս այդ գանձը. քանիներո՞ւ թունաւորման պատճառ եղած էր ան: Հայրը օ՛ր մը չէր ուրախացեր անկէ. իր զաւակներուն համար զիղեր էր այդ հարստութիւնը: Տղաքները ուղեր էին դաշիւ այդ նզովուած ոսկիներուն. ու զեղի կեանքով հիւժած, սպառած, մեռած էին, մէկը միւսին հետեւէն, իրար վարակելով: Երիտասարդներէն վերջ մայրն ալ թաղեր էին:

Այդ ծերունին ի՞նչպէս զիղեր էր այս հսկայ հարստութիւնը հոն՝ ուրկէ երիտասարդ բաղուկներ մինչեւ Ամերիկաները կ'երկարին սեւ հաց մը ուտելու համար: Այդ գանձին մէջ իրենց անէծքը չէի՞ն նետած անո՛նք որ արիւն ու արցունք կուլային: Այդ ոսկի-զարդերուն լեռը, որով ծերունին իր հիւանդ աղջիկը ծածկած էր՝ քանի՛ հարսերու գլուխէն, քանի՛ այրիներու ձեռքէն խլուած էր... :

Արմինէ կ'անդիտանար այդ բանը: Հաղիւ չափահաս՝ Պալիս գիշերօթիկ վարժարան մը զրկեր էին զայն. ու հաղիւ աւարտած՝ այս տղէտ մարդուն ծոցը նետեր էին:

Բայց կիները աստուածային գիտութիւն մը ու անասնական բնազդ մը ունին: Ինչ որ չէն գիտեր՝ կը զգան. և ի՛նչ որ կը զգան՝ իրենց ամբողջ հոգ-

ւոյն ու մարմնոյն մէջ կը զգան...:

Այս քսան-տարու կնոջ մէջ համայն մարդկութիւնը թունաւորելու չափ դառնութիւն կար: Ո՛հ կը հագուէր, ո՛հ կ'ուտէր, ո՛հ կը խօսէր: Ու ոսկի-զարդերն ալ միայն օր մը դրած էր, ինծի՛ համար. բայց ծերունին ա՛յնքան ուրախացեր էր այդ օրը...:

— Աղջիկ'կա, ուզէ՛ ինձմէ ինչ որ սիրազ կ'ուզէ... միայն անգամ մը ուրախանալդ տեսնեմ... բա՛ն մը ուզէ իմ կարողութեանս սահմանին մէջ...:

Այդ կարողութիւնը անսահման էր, բայց ի՛նչ օգուտ: Աղջիկը ա՛լ աւելի կը դառնանար, պատին կը դառնար, կուլար, «Անոնի՛լս կ'ուզեմ...» կ'ըսէր:

Ան կը զգուէր իր ամուսնէն՝ որ չար հրեշտակի մը պէս կը ժպտէր. կը զգուէր նաեւ իր հօրմէն՝ որ իր վեց զաւակները թաղելէ վերջ զե՛ն կ'ապրէր ու կուլար...:

Եւ սակայն այս երկու մարդերն ալ իրեն համար կ'ապրէին: Այդ երկու փութութիւններն ալ որոշ ճիգով մը կը կախուէին կեանքէն, մէկը՝ իր աղջկան վերջին շունչը, միւսը՝ անոր գանձը հաւաքելու համար...: Այս նպատակին հասած բոպէին իսկ՝ իրենց կէտին զարնուող զնդակներու պէս՝ երկուքն ալ գետին պիտի իյնային:

Ահագին տուամի մը վերջին գերակատարներն էին ասոնք: Անդամալոյժ Վաչխառուին առջիւ կանգնեալ էր Վրիժառուն՝ կողբալուած, մերկացուած, անպատուութեամբ ցեղի մը վրիժուկը: Ու այդ երկու հակընդդէմ ոյժերուն մէջ կը հիւժէր Հայու-կնոջ տիպարը, ազնուական ու հլու...:

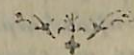
Ահագին հրդեհի մը վերջին սիւներն էին ասոնք՝ իրարու կրթնելով կանգո՛ւն մնացած. մէկուն իյնալը միւսնի՛րն ալ պիտի տապալէր. ու այդ օրը հեռու չէր, որովհետեւ երեքն ալ փոքրիկ կրակով կ'այրէին ներսիղիէն...:

Դեռ որքա՞ն տեւեց այդ մունջ տուամը, չեմ գիտեր: Ես ստիպուած եղայ այդ գիւղը թողուլ ու հիւանդանոց վերադառնալ: Բայց յաճախ կը խորհիմ իրենց վրայ: Արդեօք ո՞ւր կը շարունակեն հիմա «անիծուած ոսկեխնձորին խալը», ո՞ր հողերուն վրայ, ո՞ր հողերուն տակ:

Դեռ աչքիս առջեւն է այն փոքրիկ բոյնը ուր ողողուած բու մը ու վայրի կատու մը իրենց մէջ կը բզբռէին հիւանդ թռչնիկ մը, առա՛նց որ ան անգամ մը ճչար...: Ընդհակառակը. իմ ամէ՛ն օգնութեան փորձերս մերժեց: «Միա՛յն բան մը կը խնդրեմ, ըսաւ, որ օ՛ր մը պատմութիւնս գրես...»

Խեղճ աղջիկ. կոյս հոգիները պատմութիւն չունին: Ու քու տօգոյն գէմքդ՝ առանց սա երկու դաժան մարդոց ստուերներուն՝ անհասկնալի նկար մը պիտի ըլլար, ճերմակ թուղթի մը պէս:

Լօզան, 1913

ՍՏԱՄՈՔՍԻՆ ԶՈՂԸ

Սրուանձտեանի բոսածին պէս՝ վանեցիին կաղը մինչև Զինաստան է գացեր:

Սա ծերացած ազգաւի զլուխը՝ որ պանդոկին ծառերուն տակ ֆը՛ռթ ֆը՛ռթ սուրճ կը խմէ՝ կ'ստեղծէ չունիմ որ մերկնեմէն է:

Ան միւսներուն պէս՝ ճաշարանին մէջ փակուած՝ հաղձնապո՛ւ չըներ իր նախաճաշը: Ներս գնաց, գաւաթը սուրճ ու կաթով լեցուց, իր ձեռքով դուրս բերաւ, ծառերուն տակ տեղ մը ընտրեց, անհուն խնամքով սիկառեք մը փաթեց: Այն ատեն այդ պարզ նախաճաշը փոխուեցաւ, աննիւթացաւ, ազօթքի մը չնորձքն ու արքայութեան մը երանութիւնը ստացաւ: Մէկ ձեռքին ծխախոտը առաւ՝ երբեմն-երբեմն ֆսրտացնելով. միւս ձեռքին առաւ շոգիացող գաւաթը՝ որ այս վայրկեանին ամբողջ տիեզերքին առանցքը կը կաղմէր. շուրթները դողալով երկարեցան՝ կարծես սիրահարական համբոյցի մը համար. յետոյ պէխերէն կախուած կաթիլներուն վրայ յայտնի ձեռք մը պտտուցը՝ օրհնական շարժումով մը ...

— Փա՛րք ստեղծողին...:

Հակառակ հաճոյքը յաւերժացնելու իր յայտնի ճիղերուն՝ երբ գիւթական գաւաթը իր պարունա-

կութեան հետ կորսնցուց նաեւ իր ամբողջ կարեւորութիւնը՝ մօտեցա՛յ ու բարեւեցի...: Տեսնելու բան էր իր ուրախութիւնը. քիչ մնաց ակնոցներէն արցունքներ պիտի ցայտեցնէր...: Այս տարիքով ու ա՛յս զլխով մարդերուն համար մեծագոյն չարչարանքն է լոռութեան դատապարտուիլ. իրենց լեզուէն հասկցող մէկը կը փնտռեն՝ իրենց փորձառութեան ու իմաստութեան հաւաքածոն պարզելու համար ա՛նոր առջև:

Ստամոքսի հիւանդութեան համար (ո՛վ պիտի գուշակէր իր նախաճաշէն) Լօզան եկած էր: Բայց այս քաղաքին մէջ ստամոքսի աստուածները երկուք են, — բժշկապետ Պուրժէն ու Քօմպը, երկուքն ալ հակընդդէմ բեմիմներով կը յաջողին թէ՛ հարստանալ... թէ՛ հիւանդները առողջացնել: Չարածձիններ ասկէ կը հետեւցնեն թէ հարուստի հիւանդութիւն է, անգործ մարդոց ջղայնութիւն է, կուշտ ստամոքսի երեւակայութիւն է...:

Սակայն այս մարդը ան չարածձիններէն չէր. ո՛հ, ո՛հ...: «Ծերացած ազգաւի զլուխ մը» ըսի, բայց ազաւնիի ուղեղով...: Այդ երկու հակառակ դարմաններէն ա՛յն հետեւցուցեր էր որ երկո՛ւքն ալ լաւ էին, քանի որ երկո՛ւքն ալ կը լաւացնէին...: Ու երկու ուներիմ «սիեգերաինչալ»ներուն գիտութիւնը իրար խառնելով, իր անձնական փորձառութիւնն ալ վրան բարդելով, արձակուրդի այս քանի մը ամիսներուն համար կեանքի Ծրագիր մը շինեք էր, որուն կը հետեւէր գաւառացիի հաստատամտութեամբ:

Այսպէս, իր շարաթները կ'անցնէին առա՛նց

փոփոխութեան, իրարու յար և նման՝ լուսանկար պատկերներու պէս: Իր օրերը չափուած — ձեւուած էին՝ Մայր-Տոմարի մը պէս կանոնաւոր: Իր իւրաքանչիւր ժամերը կանխաւ ժամացոյցի մը պէս լարուած էին՝ ստամոքսին շուրջ...: Ու անոնցմէ վայրկեան մը փրցնել՝ Սուրբ-Գիրքէն էջ մը պատռելու պէս բան մը պիտի ըլլար...:

Առաւօտեան ութը՝ նախաճաշի խորհրդաւոր ժամն էր, միշտ առաջին օրուան հանդիսաւոր արարողութեամբ, միշտ նոյն ծաւերու շուրջին:

«Աւքնէն-սաւը՝ հանգիստ» ըսած էին բժիշկները: Հարկաւ, նախաճաշը պիտի մարսուէր...: «Արեւելիք» այգ մարսողութիւնը տկարացնելու պաշտօնը ունէր: Լրագիրը գրօշակի մը պէս կը պարզէր, յօնքերը կը պոստէր, ու ծայրէ ի ծայր առաջնայ մը փախցնելու կը կարգար. պարունակութիւնը ի՛նչ որ ալ ըլլար, մինչեւ տա՛սը տեւելու էր այդ թերթը...: Ու այս ընթերցումը՝ որ իր մտաւորական միակ սնունդն էր՝ հանգիստ քունի մը համարժէք էր իրեն համար...:

Տասնին կ'արթննար: Անհո՛ւն գուրգուրանքով, ծոցէն թռչուն հանող տղու մը պէս, ներսի գրպանէն չի՛ մը կը հանէր: Այգ հանքային հեղուկը՝ որ իր ա՛յնքան պատուով հիւրասիրած նախաճաշիկին վերջի՛ն հարուածը պիտի տար՝ աչքերը գոցելով ցմրուր կը պարսկէր, երկու «սիեգերանդակ»ներուն կենալը...:

— Աստուած զիրենք անսլակաս ընէ տառապեալ մարդկութենէն...:

Ասկէց վերջ՝ տասնէն-տասներկուք՝ գործունէութեան և շարժումի երկո՛ւ երկար ժամեր կը սկսէին, ստամոքսը ցորեկուան ճաշին պատրաստելու համար: Այգ գործունէութիւնն ալ ամէ՛ն օր անփոփոխ նո՛յնն էր, ու չափուած-ձեւուած նամակներ գրելու մէջ կը կայանար:

— Ես այս հիւանդ վիճակովս, կ'ըսէր, Զուլցերիոյ լեռներէն Մանթաշօֆին ամբողջ գործը կը վարեմ Սփրիկէի մէջ. Նեղոսին ամերը քարիւղով կ'ողողեմ...: Մեր արձակուրդն ալ ասա՛նկ...:

Յետոյ ձեռքով գրածները ոտքով նամակատուն կը տանէր. — չէ՞ որ բժիշկները ճաշէն առաջ փոքրիկ պտոյտ մը յանձնարարած էին՝ ախորժակը բանալու համար...: Ա՛խ այգ ախորժակը...:

Վերագարծին՝ ճաշի պահն էր արդէն. նշանաւոր պահը, երբ իր երեւակայական ժամացոյցին երկո՛ւ ատեղներն ալ փո՛րը մատնանիշ կ'ընէին, ու ամբողջ ժամ մը ստամոքսին վրայ կանգ կ'առնէին...: Նախ խաշած մախուրօնին կ'ուտէր՝ Պուրժէին կենաց, յետոյ խաշած բրինձը՝ Բօմպին հոգւոյն...: Երբ իր երկո՛ւ բժիւմներն ալ կը հաւոցնէր՝ ծուռ աչք մը կը նետէր մեր պնակներուն:

— Սա խորոված հնգկահաւին հտը քիմքս կը բրբրէ... ու տեղական գինին անուշիկ գոյն մը ունի... Ի՞նչ կ'ըսես, բժի՛շկ:

Ի՛նչ ըսէի: Այս մարդը համոզուած էր որ իր գործ գրած գիտական միջոցներով եթէ քա՛ր ալ ուտէր պիտի հալեցնէր...: Ես՝ բնականէն սակաւապէտ՝ իրրեւ միակ գեղ չափաւորութեան պատուէրներ կուտայի իրեն: Բայց ան կը պատասխանէր.

— Բժիշկ, բժշկեա՛ զանձն քո...: Աչքդ բա՛ց. գերեզմանին մէջ ա՛լ խորոված հնդկահաւ չկայ...: Աստուած ամբողջ երկրագունդը զոյնզոյն բանջարեղէններով ու պտուղներով ծածկեր է նէ՛ միա՛յն հոտուրտալու համար չէ...: Մայր-Բնութիւնը ծոյն ու հողը ձուկերով ու երէններով լեցուցեր է նէ՛ միա՛յն զանոնք նկարելով ճաշարանին պատերը ծածկելու համար չէ. պէտք է որ ստամոքսիդ պատերն ալ համ մը առնեն...:

Այս մարդուն բերնին մէջ «Մայր-Բնութիւն»ը ստնտու կնոջ իմաստ մը կը ստանար: Չուկերուն ճակտին գիրը ա՛յսպէս կը հեգնէր. մարդերունն ալ սա՛պէս.

— Արարիչը մարդուն երկար բազուկներ ու կարճ լեզու մը տուեր է՝ որ չա՛տ աշխատիս ու քի՛չ խօսիս (ա՛հ, եթէ գործադրէր ըսածը...), պղտիկ սիրտ մը ու մեծ ուղեղ մը տուեր է՝ որ մէ՛կ զգաս ու երկո՛ւ հաշուես, իսկ ուղեղին հարիւրապատիկ մեծութեամբ որովայն մըն ալ տուեր է՝ հասկնելու համար որ մեծ միտքերը փորէն կուգան...: Ուրեմն առաջին հոգդ հո՛ն պիտի ըլլայ, եթէ ստամոքսդ դուն քաղցրութեամբ չլեցնես՝ ան քու կեանքդ դառնութեամբ կը լեցնէ...:

Այս «քաղցրութիւն» բառը պատահական նմանութիւն մը չէր. աչքովը անուշին պնակին կ՛ակնարկէր որ իր առջեւ անցնեմ...: Այդ սալորի անուշը իր ճաշերուն սովորական վերջաբանն էր՝ որ միշտ սա խօսքերով կը փակէր.

— Ա՛խ, մայրիկիս եփած անուշը ուրիշ է...:

Ու «մայրիկ» բառը, որ իր երեք խօսքին մէկն

էր՝ իր չորցած ու ձմրակած բերնին մէջ մանկական անուշութիւն մը կը ստանար: Այս յիստուննոց ամուրիին մայրի՛կը՝ որ իր տղուն անուշ կ'եփէր...:

Բայց հիմա այս ահագին ճաշը մարտուելու էր. ժամը մէկէն մինչեւ չորս՝ տառապագին չրջան մը կար: Նախ կէս ժամ փորին վրայ կը պառկէր՝ ըստ Պուրմէի. յետոյ կը դառնար կէս ժամ մըն ալ կրօնակին վրայ կը պառկէր՝ որ Քոմպլին խօսքն ալ տեղը անցնի: Յետոյ կծիկ մը կ'ըլլար և աջ ու ձախ ծունկերով քսանական անգամ փորը կը ձգմէր՝ զայն պարպել ջանալով. ասկէջ վերջ ալ գետինը ծունկի կուգար՝ նաւակի մէջ նստելու ձեւով մը՝ ու թիաւ վարութեան անհատնում շարժումներ կ'ընէր... միշտ «Տիեզերական»ներուն պատուէրին համաձայն:

— Սա փորդ քիչ մը հանգիստ ձգէ, կ'ըսէի...: Ստամոքսը կնոջ մը կը նմանի, որքա՛ն իրեն ուշադրութիւն դարձնես, ա՛յնքան ևազ կ'ընէ...:

Բայց ամուրի մը ի՛նչպէս հասկնար այս բազդատութեան ամբողջ նշանակութիւնը: Ան կը պատասխանէր ինծի.

— Միջառը որ միջատ է՝ գնդասեղի գլխո՛ւ չափ զլուխի մը ետեւէն ահագին փոր մը կը քաշէ...: Չորքոտանիներն ու թռչունները երեքական ու չորսական ստամոքսներ ունին...: Եթէ բնութիւնը մարդուն մէկ ստամոքս մը տուեր է, զայն չինա՛միլը անառտուածութիւն է: Եթէ չհաւտած վարդապետներո՛ւն հարցուր...: Տարիներով կը զարգացնենք պղտիկ ուղեղ մը, որ յաճախ մեր դժբաղդութեան պատճառ պիտի դառնայ, բնաւ չենք զատիարակեր ահագին ստամոքս մը, որ կեանքին աղբիւրն

է, հոգիին հիւթն ու ծուծն է...: Աս կէտիս մէջ
Եւրոպացիները մեզ գլած անցած են...:

Ու ստամոքսի դաստիարակութեան այս դրժ-
ուարին գործը ա՛յնքան կը յոգնեցնէր զայն, որ այդ
անսխալ թիավարութեան փորձերէն վերջ՝ Մօր-
փէռնի գիրկը կ'իյնար:

Ժամը չորսին սենեակէն դուրս կ'ելլէր. բայց
այս անգամ թեթեւցած, կտրուկութեամբ, զուարթա-
ցած, լուսաւորուած, բոլորովին ուրիշ մարդ եղած:
Թէյի ժամն էր հիմա, ու խօսակցութեան ժա-
մը: Խօսքը բերնէս կը գողնար:

— Քու պատմածդ ի՞նչ է որ, ես պատմեմ որ
դուն լսես...:

Իր սովորական այս յառաջաբանին կը յաջորդէին
անվերջանալի, աներեւակայելի, անկարելի պատ-
մութիւններ, արեւելեան սրամտութիւններով ու
անամէջ տրամաբանութիւններով լեցուն, օճառի ու-
կեղծ ու անշօջափելի պղպջակներու պէս՝ որոնց հա-
զիւ կը դպիս ու կը ճաթին...:

Բայց այս պղպջակներուն վերջը չկար: Որկրա-
մոյններու յատուկ այս զուարճախօսութիւնը կը տեւէր
մինչեւ իրիկուն: Այն ատեն՝ այդ բոլոր հրախաղու-
թեան փորձերէն վերջ՝ միայն սեւ ամուսնի մը կը մնար
հորէն. պահ մը լուսաւորուած այդ գլուխը՝ ձեր ազ-
ուաւի գլուխ մը կ'ըլլար դարձեալ...:

Այնպէս որ, երեկոյեան ճաշին իր խօսակցու-
թեան նիւթերը կը լրջանային, պատմա-փիլիսոփա-
յական տխուր տեսութիւններ կ'ըլլային:

— Նարոյէտին անկումը չատեր իսկ մը պատ-
ճառներու կը վերագրեն. բայց դուն հետեւները մի-

կրթար, իրեւ ըծիշկ՝ Նարոյէտին ճակատագիրը իր
ստամոքսին մէջ կարգաւ. կը տեսնե՞ս հոն փալցկեպը
...: Վաթէրլօն ու Սէնթ-Շէլէնը այդ վէրքէն կը
սկսին...: Ես ալ միշտ ասանկ չեմ եղած. ժամանակ
մը կար երբ արարական նժոյզի վրայ թռչած ատենս
բոլոր սրտերուն հառաչները ետեւէս կը թռչէին. բայց
ստամոքսին ցաւը եկաւ ու Հալէպին առիւծը քա-
րիւղի պաշտօնեայի մը վերածեց:

Տարբեր էին նաեւ իր կերածները: Երեկոյեան
սեղանին՝ երեք միս չէր գնէր բերանը՝ սրպէսզի գէշ
երազներով հոգին չպղտորի գիշերը: Մածունը երե-
կոյեան թագուհին էր. ու իրեն համար բնա՛ւ կաս-
կած չկար որ Աստուած կովը ստեղծեր էր որպէսզի
մարդերը մածուն քամեն իր ստինքներէն...

— Կոյսի մը պէս մաքուր, մօր մը պէս բարի՝
մածունը... որուն համար Մէշնիքօֆ անմահութեան
հեղուկն է կ'ըսէր...:

Այդ մեծաքանակ մածունը կը սկսէր քիչ քիչ
թմրեցնել, ջիղերը քակել, քուն պատրաստել...:

Բայց քնանալէն ալ առաջ՝ աստղերուն տակ դի-
չերային փոքրիկ պտոյտ մը կ'ընէր կերածները տե-
ղաւորելու ու վաղուան ուտելիքներուն վրայ խոր-
հելու համար...: Երբեմն սակայն կը պատահէր որ
ուրիշ բանի վրայ ալ խորհէր:

— Բժիշկ, ըսաւ գիշեր մը, դուն իմ յիսուն տա-
րիներու մի նայիր... ես դեռ կո՛յս եմ հոգւով-մարմ-
նով... յաճախ կը խորհիմ ամուսնանալ, բայց յուզ-
մունքէ կը վախճամ... քու կարծիքդ ի՞նչ է. ինչ-
պէ՞ս կուգայ ստամոքսիս...:

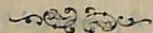
Ու չկարծէ՛ք թէ անիրական մարդ մըն է այս:

« ա այս կենդանադրին տակ կրնայի ծանօթ անուն մը ընել . բայց ճանչցողները հասկցան արդէն : Գիտցէ՛ք միայն որ այս մարդը ապրեցաւ , սերունդներ դատարակեց . յետոյ պաշտօնեայ եղաւ , յարգուեցաւ ու մեռաւ . . . գիտէ՛ք ինչէն . . . փորի ցաւէն : Եղիպտոսի ժէջ՝ հարսանիքի գիշեր մը՝ չառ ուտելէն ստամոքսը ճաթեցուցիր է ըսին . . . : Ճակատագիր՝ :

Այս ճակատագրին վրայ հիմա կը խորհի՞ արդեօք ա՛յն որ ձուկերու ճակատին գիրը կը կարդար . . . : Միայն թէ իր խօսքերը դեռ ականջիս կը հնչեն անգրչիրմեան պատուէրի մը պէս .

— Աչքդ բաց , բժի՛շկ , գերեզմանին մէջ ա՛լ խորոված հնգկահաւ չիկայ . . . :

Լօզան, 1913

ՆԱԲՕԼԵՕՆԻ ՄԱՆՐ

Բոլոր տեսանելի աշխարհներէն հեռու , Ադալտեանի ալիքներէն ծեծուած , մենաւոր ապառաժ մը կայ . Ալենթ-Հէլէնի անիծապարտ կղզին է ան :

Դեռ դար մը չէ անցեր այն օրէն — 16 հոկտեմբեր 1815 — երբ հոն կը բանասարկէին հին ու դիւցազնական աշխարհի մը մեծագոյն ներկայացուցիչը , վերջին կիսաստուածը , Կայսրը ինքը :

Ու որպէսզի փախուստի ամէն հաւանականութիւն անկարելի ըլլար , առագաստանաւեր նոյն ապառաժին վրայ կը նեւէին անգլիական ամբողջ բանակ մը՝ իր թնդանօթներով ու զրահաւորներով , ինչպէս նաեւ տխրահռչակ կառավարիչ մը՝ Հուստօն Կառ :

Այս պզտիկ մարդուն պաշտօն տրուած էր հրամայել անո՛ր՝ որ ամբողջ աշխարհին կը հրամայէր : Այսպէս , տահալին ովկէանոսի մը մէջ կորած այս երկու մարդերուն միջեւ , առամներուն ամէնէն եղիկին կը խաղցուէր :

— Զօրա՛պետ Պօնաբարթ . . . կը հրամայէր Հուստօն :

— Ես Կայսր Նաբօլէօնն եմ , կը պոչէր այս վերջինը , Կայսր Նաբօլէօնը , կը հասկնա՞ք , Պարո՛ն : Յիմարութիւն ու նախատինք է զիս ալլապէս ան :

ուանել: Օր մը երբ Անգլիա դադարի գոյութիւն ունենալէ, մարդկութիւնը զե՛ն զիս պիտի անուանէ Նաբօլէօն Կայսր...:

Ու վանդակին մէջ բանտուած առիւծի մը պէս՝ որ երկաթի ձողերով կ'անհանգստացնեն, Նաբօլէօն իր խուցին մէջ կը բանտուէր. չաբաթներով, ամիսներով, տարիներով մութ անկիւն մը կ'ծկտած, վաճաղորդները կը փակէր, ինքզինքը պատէ ի պատ կը նետէր, զինուորական նեղ անկողնի մը մէջ կ'երկարէր, աչքերը չէր կրնար գոցել, կը հիւժէր, կը սպառէր, կը մեռնէր:

10 Հոկտեմբեր 1818ին, իր պահակներէն անգլիացի սպայ մը հետեւեալ տողերը կը գրէր Հռուսօսին.

«Այսօր կրցայ նշմարել զօրապետ Պօմպարբը, գիակի մը գոյնն ունի, ու վնակի մը կը նմանի:»

Կէօթէ կ'ըսէ. «Մարդս կ'ապրի ա՛յնքան երկար, որքան չմեռնելու հաստատ կամքն ունի:»

Ու Նաբօլէօն, ա՛լ չէր ուզեր ապրիլ:

Խնդրեր էր որ Եւրոպայէն զարգացած քահանայ մը զրկեն իրեն՝ որպէս զի իր կասկածները փարատէր, հոգի՛ մը, հաւատք մը, անմահութիւն մը, կանչելիք բա՛ն մը ցոյց տար իրեն...: Որովհետեւ այս մարդը որ գահեր գահերու վրայ, թագեր թագերու վրայ ու երկիրներ երկիրներու վրայ բարգաժէր՝ հիմա սարսափով կը տեսնէր որ ամէն բան կը խուսափէր իր ձեռքէն, նոյնիսկ իր անունը, իր կիւնը, իր զաւակը...:

Իրեն զրկեցին անգրագէտ, անդամաւոյժ, խուլ ու գրեթէ խօսելու անկարող քահանայ մը, Ապպէ

Վինեալի, ինչպէս նաեւ երիտասարդ, անհաւատ ու թեթեւաբարոյ բժիշկ մը, Տօքթօր Անթօմաքի:

Նաբօլէօն այնքան աւելի յարգեց առաջինը, որքան արձամարհեց երկրորդը: Իր սարսափելի տառապանքին մէջ գետինները կը տապալակէր «ոնրագո՛րծ, ոնրագո՛րծ» պոսալով:

Օրերով, չաբաթներով, ամիսներով կը փսխէր, կարմիր կը փսխէր: Անշարժ ու սարսափահար պառկեր էր երկաթէ նեղ անկողնի մը մէջ, իր բոլոր պատերազմներուն անկողինը՝ որուն չորս անկիւններէն Վրայ չորս արծաթէ արծիւներ կը հսկէին, իրաւի զո՛ւր, որովհետեւ մահը մտեր էր, հոն էր արգելք, անմահին վրայ...:

Մարմինը երթալով կը սառէր: Երբեմն երբեմն ջերմ մահասարսուռ թօթուրտուք մը կը պտտցնէր իր գիականացած մարմինն վրայ. այն առիւն պաղքրտինք մը մածուցիկ կը դարձնէր իր թափանցիկ մորթը: Զեռքերն ու ոտքերը երկաթէ ձողերու պէս սառն ու անշարժ էին: Որովայնը կ'ուռնար, կ'աշտէնար: Իր առասպելային սոժուռութիւնը արժանաւորելի կանաչութիւններ կը ստանար: Զոր հազ մը անդադար կը ցնցէր իր կոկորդը: Հոգեվարքն էր այս...:

Շաբթուան մը տառապանքէն վերջ, Նաբօլէօն կանգնեցաւ, կտակը ուզեց, կարգաց, լոցը նետեց՝ նո՛ր մը պիտի գրէր:

Սակայն մահուան դալարումները արդեն կարճեալ բզբեալ իր փորոտիքը: Փոխուքը, ակունքը, կարելի, անդադրում, անվերջ, արեւնի տաքումը ու սեւ-սեւ պատառներով: Փորը նորէն պոռկոտեց, կ'ուռնար:

Զարհուրելի տանջանքներու շարաթէ մը վերջ, իրեն չուրջը վայրկեանէ վայրկեան մահուան կը սպասէին. Նաբօլէօն վե՛ր կանգնեցաւ, իր ցաւերուն վերայ իշխեց, իր ճգնաժամային պայքարը դադարեցուց, իր մահուան հետ երեք ժամու զինադադար մը կընքեց...

Ու գերագոյն վերացումի մը մէջ գրեց իր համբաւաւոր կտակը: Նախ յայտարարեց որ հակառակ իր կտակածներուն՝ իր հայրերուն կրօնքին մէջ կը մնանէր: Յետոյ միտքը սաւառնեցուց Փարիզ «իւր ժողովուրդին, որ ա՛յնքան կը սիրէր»... ու Սէնի ափերուն վրայ թաղուելու իր կամքը արձանագրեց:

Յետոյ սիրտը թաւ գէպի իր միամօր գաւաղը, միակ յոյսը, միակ ժառանգորդը՝ իր հիմնած անձայնաժիր պետութեան. տասնամեայ դողդոջ մանուկ մը... Որո՞ւ պաշտպանութեան յանձնել զայն, ո՞վ կընար աւելի լաւ խնամել զաւակ մը քան իր մայրը: Բայց Նաբօլէօնի աքսորէն ի վեր՝ աշխարհի թագուհին, թշնամի բանակէն չիլ զօրականի մը հետ ամուսնացեր էր արդէն...

Նաբօլէօն դադաց, աչքերուն մէջ ահաւոր արցունք մը փայլատակեցաւ շանթի մը պէս: Յիշեց թէ ի՛նչպէս իր ձեռքով աշխարհի ծանրագոյն թագն էր դրեր այդ կնոջ գլխուն. յիշեց թէ ի՛նչպէս իր թեւերուն վրայ կը կրէր իր վարդագոյն մանուկը որ Հռովմի թագաւոր կը ծնէր... Ու ինք որ Հռենոսէն մինչեւ Նեղոս, ու Ալպեաններէն մինչեւ ձիւնապատ Ռուսաստանը, բոլոր ապարանքներն իրեն պալատ ըրած էր ու բոլոր թագաւորներն իրեն մանկլաւիկ, նայեցաւ իր չորս խաւար պատերուն, նայեցաւ իր

չորշի սարսափած մարդերուն, ու լացը զսպելով գրեց. —

«Մինչեւ վերջին վայրկեանս ամենեւ քաղցր զգացումներ պանեցի կնոջս հանդէպ. կը խնդրեմ իրմէ հսկել որդւոյս վրայ...»:

Ու իր զաւակին կտակեց բոլոր ինչ որ ունէր մտերիմ, — իր մարմնին չապիկները, իր ձիուն սանձն ու թամբը, Աւոգէրլիցի սուրը, ու իր պատերազմական անկողինը, որ նաեւ իր գերութեան ու հոգեվարքի անկողինն եղաւ:

Բայց պաղ քրտինք մը սկսաւ դարձաւ ողորկել իր մարմինը, գալարումներն սկսան... մահուան զինադադարը աւարտեր էր: Բայց կայսրը ճիգ մըն ալ ըրաւ, վերջին կամք մըն ալ յայտնեց իր որդւոյն համար. —

«Փող իմ գաւակս չփորձէ իր հօր մահուան վրէժը լուծել, քող դաս մը առնէ իր մահէն, քող կռուանէր կայսր մը չըլլայ...»:

Խեղճը չէր կրնար գուշակել որ Արծուիկը երեք Արծիւ պիտի չըլլար, ու իրմէ քանի մը տարի վերջ՝ թշնամիներու ձեռքին մէջ պիտի մնանէր գերութենէ ու թոքախտէ...

Փախուքները վերսկսան, սեւ ու թանձր: Իր սիրտը՝ որ արդէն միշտ տկար ու դանդաղ էր ի ծնէ՝ այժմ ըլլորովին անլսելի էր: Շունչը խղճեցաւ, խեղդուեցաւ: Վերջն էր այս:

Սակայն վերջին կարգադրութիւն մըն ալ կը մնար, թագո՛ւմը:

Ու իր սարսափելի ցաւերուն մէջ գրեց իր վերջին նամակը իր պահապան Հուտսօնին.

«Պարսն կառավարիչ:

«Պատիւ ունիմ ձեզի յայտնելու քե Նաբոլէօն Կայսր մեռաւ, երկար ու ցաւագին հիւանդութենէ մը վերջ...»:

Հուտտօն, նոյն միջոցին, կղզիին շուրջ թնդա-նօթածիզ նաւերը կը փութացնէր, որպէս զի մեծ ար-սորականը չփախչի:

Բայց Նաբոլէօն իր ճգնաժամային զառանցանքի-չըջանին մէջն էր արդէն: Գիշերն յանկարծ ներքին-փոթորիկէ մը արթնցած՝ տուն կուտար վէրսայի վերաշինութեան նոր յատակագիծ մը, զոր կը կոչէր Առաջին Անըշանք. ու Յրանսայի զօրակոչութեան նոր-ծրագիր մը՝ որ կ'անուանէր Երկրորդ Անըշանք . . . :

Իր սիրական ձիով մղոններով կրկիւնէր կտրել կ'ուզէր, երբ յանկարծ խօսքը մեռաւ բերնին մէջ...: Ծերունի քահանան սկսաւ արդէն իր աղօթքը թա-ղաւորին գլխուն վրայ, բայց ան դարձեալ բացաւ իր աչքերը:

«Զաւկիս կը կտակեմ Աժափօյի տուն՝ իր կալ-ուածներով, Սալիկի երկու տունքս՝ իրենց պարսեզնե-րով, Աժափօյի ամբողջ հողքս . . . զաւկիս կը կտա-կեմ . . . :»

Այս կալուածները երեւակայական էին միայն: Սակայն հողեւորքը դեռ նոր չարաթ մըն ալ կ'եր-կարէր:

1821, 4 մայիսի գիշերը վերջին երկու բառեր ալ արտասանեց, իր երկու սիրելի բառերը. «Յրանս... Բանակ...»: Ու նոյն վայրկեանին անկողնէն ցատկեց, գտարուելով գետնին վրայ սկսաւ սողալ ու այնքա՛ն ուժով փաթառեցաւ իր միակ բարեկամ Մօնթէօնի-կոմսի վզին, որ հազի՛ւ բռնի կերպով կարելի եղաւ

զայն բաժնել ու պառկեցնել անկողնին մէջ: Վերջին գիւցաղնին վերջին ցնցումն էր այս:

Յետոյ աչքերը յառեցան, սառեցան. ծնօտը բացուեցաւ, ինկաւ. մահուան խորտուկը սկսաւ: Քահանան իր աղօթագիրքը նորէն բացաւ, բոլոր ներկաները ծնրադրեցին գլխաբաց: Սպասաւոր մը կը պակսէր միայն, չոր լեարդի հիւանդութիւն մը ան-կողին կը զամէր: Բայց ահա դուռը բացուեցաւ, գե-տիններուն վրայ քաշկոտուելէն հիւանդ սպասաւորը երեցաւ մահատիպ ու երկիւղած: Կայսեր մարմնին վրայէն երկար դող մը սահեցաւ, շրթներուն մէջ ձերմակ պղպջակ մը փչաց, աչքերը դարձան... Կայս-րը մեռաւ:

Իր զահիճներովն իսկ խոստովանութիւնով՝ Նա-բոլէօնի գէմքը ցաւի պրկումներէն ազատուած, աժմ անդիմադրելի, ահաւոր, գերերկրային գեղեցիկ-թիւն մը, վեհութիւն մը, լո՛յս մը ստացեր էր:

Բայց դիպչանութեան սեղանին վրայ ան, ա՛լ աւելի մեծցաւ: Երբ վերջապէս բժիշկին դանակը հա-մարձակեցաւ կտրել այս կորթեան հանգոյցը, սար-սափով տեսնուեցաւ որ ահագին ու հին քաղցկեղ մը կրծեր, բորոտեր էր, ծակեր էր ստամոքսը, ու ա-րիւնով ու շարաւով լեցուցեր էր որովայնը: Թոքե-րուն մէջ ու կուրծքի պատին հին ու նոր թոքախտի վերքեր կը ցցուէին: Սիրտը խիստ փոքրիկ ու տրժ-գոյն էր...:

Այն հիւանդները որոնք փոքրիկ ցաւէ մը կը յուսահատին, թող գիտնան որ այս աղքատիկ գիւ-ղացիին զաւակը, այս նիհար ու պանդուխտ զին-ուորը որ համամարդկային քաղաքակրթութեան հրա-

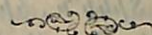
մայեց, աշխարհին տիրապետելէ աւելի իր անձի՛ն տիրապետեր էր...: Այս փոքրիկ մարդը ի՛ր վրայ կը միացնէր բժշկութեան մեծագոյն հիւանդութիւնները. իր ուղեղը լուսնոտ էր, իր սիրտը պզտիկ, իր կուրծքը թոքախտ, իր ստամոքսը քաղցկիւղ...:

Ահա թէ ինչպե՛ս մեռաւ — մեռա՞ւ — Կամբե-րուն հղօրագոյնը ...:

Լօզան, 1914

ՅԱՒԻ ՄԻՍԸ

Յո՛ւրտ, ցո՛ւրտ:

Բայց ա՛յնպիսի ցուրտ մը որ ոսկորներուս մէջի ծուծը կը սառեցնէր:

Կատաղած մրրիկը Ալպեան սարերէն վար կը սուրար, հոս ու հոն կ'արշաւէր, ձորերուն մէջ կը պտուռքէր, ծառերն իրենց արմատէն խլելու մոլեգին ճիգեր կ'ընէր:

Ափերով ձիւներ ծուէն-ծուէն կը փախչէին, գետինէն վեր կը թռչէին, կառքին ծակը-ծուկը կը լեցընէին, ձիուն աչերը կը կուրցնէին:

Խեղճ կենդանին չուարեցաւ, կողը հովին դարձուց, պոչը փորին տակ պահեց, կծկտեցաւ, ինծի նայեցաւ՝ ե՛տ դառնալու պաղատանքով:

Ֆետոյ՝ յուսահա՛տ՝ գլուխը նորէն առաջ նետեց ու կառքը նորէն չարժեցաւ:

Չորին մէջ պահուրտած հիւղակի մը առջեւ կանգ առինք: Հիւանդին տունը ա՛յս բլլալու էր:

Դրան ձեղքէն միանգամայն չորս գլուխներ երեւցան, երկու տղու և երկու այծի անհամարձակ գլուխներ:

— Մայրի՛կ... մայրի՛կ...:

Մայրիկը օրօրոցի մը վրայ հակած կրախայի մը ծիծ կուտար ներքո: Հոն, այդ սեւ պատերով գետ-

նայարկ խուցին մէջ, մարդ ու կենդանի քով քովի սեղմուեր, թշուառութեան մէջ եղբայրացիք, շունչ շունչի տուեր էին իրար տաքցնելու համար:

— Տղաքներս, կտոր մը փայտ վառեցէք բժիշկին...:

— Չեմ ուզեր, Տիկին, հիւանդը տեսնենք...:

Մութ սանդուխէ մը վերի սենեակը ելանք: Յաճ առաստաղ մը՝ որ մէկ կողմին վրայ աւելի՛ կը ցածնար, հաւնոցի ձեղունի մը պէս: Տանիքէն հալող ձիւները պատերէն վար կանաչ ճամբաներ գծեր, թուղթերը պատառ-պատառ կախուեր էին: Զոյգ մը փոքրիկ պատուհանները քուրջերով խցուած, լրացիւնքով փակցուած էին:

Ու այդ գոց խուցին մէջ սատկած անասունի հոտ մը լեցուեր, թթուեր, խտացեր, հաստցեր, չի՛ չնչուող այլ փախեցնող թոյն մը եղեր էր:

Ակամայ՝ թաշկինակս բերնիս մօտեցուցի:

— Ներեցէ՛ք, ըսաւ կինը աղաչաւոր: Իր սաւանները լուալէն, տեսէ՛ք, ձեռքերս կոշկոռեցան այս ցուրտին...: Տղու պէս է, տղէն ալ գէշ...:

Հիւանդը գլուխը երերցուց անկողնին մէջ, կնոջ իրաւունք տալու ձեւով մը: Ու թեւերը ձիթագոյն վերմակի մը տակ պահելով.

— Բժիշկ, ըսաւ, ձեր ձեռքերը չեմ սեղմեր. չըթներուս մօտեցուցէք զանոնք որ համբուրեմ, չըրթներս միայն մաքուր են...:

Նիհա՛ր, նիհա՛ր, չափազանց նիհա՛ր գլուխ մը միայն կը տեսնէի իր ամբողջ մարմինէն. աղ-պղպեղ գլուխ մը, փոշոտ մազերով, կարծես հողէն հանուած, բայց այնքան նիհար, որ գանկին բոլոր սակորները կը

գծագրուէին մարդակազմական պատկերի մը պէս:

Սակայն այդ թշուառութենէն, այդ աղտոտութենէն, այդ նիհարութենէն աւելի՝ գէմքին գոյնը կը գրաւէր իմ ամբողջ ուշագրութիւնս: Անկարելի, աներեւակայելի մորթ մը, որուն ցանցերուն մէջ կաթիլ մը արիւն չէր մնացեր, մաղաղաթի մը պէս նըրբացեր, լեմոնի մաշկի մը պէս դեղնեւէր, բայց այնպիսի դեղնութիւնով մը որ միայն բալցկեղին մասնայատուկ է:

Ահաւոր ախտին մահացու կնիքը...:

Ինչպէս որ առաջ ոճրագործներու ճակտին հրաշէկ երկաթով կը տպէին դատապարտութեան զիւրը, այնպէս ալ հիմա այս ճակատագրական ախտը իր ընտրեալներուն վրայ կանխաւ կը դրոշմէ մահուան վճիռը: Բայց որքա՛ն աւելի դաւաճան կերպով...:

Իր գոնէրը ո՛չ դեռահաս երիտասարդներն են, ո՛չ գողգոջուն ծերունիները, այլ անոնք՝ որ իրենց կեանքին զագաթնակէտն են հասած, անոնք որ իրենց ուժին կատարելութեան մէջն են, անոնք որ զաւակներ ունին իրենց թեւերուն վրայ...:

Իր ընտրեալները անմեղներն են, որ ո՛չ մէկ կերպով չեն արժանացած այս սարսափելի պատիժին:

Ճարձատուն կրակով չի կնքեր ան իր դրոշմը: Իր դաւաճան համբոյրը հաղիւ զգալի է, ու փոքրիկ, աննշա՛ն, անցա՛ւ հեռք մը կը թողու: Հասարակ վէճք մը, որ տարիներու ընթացքին կը մեծնայ, կը խորունկնայ, կ'արմատանայ, քարի մը պէս կը կարծրանայ, սարդի մը պէս արիւնը կը ծծէ, ու անխուսափելիօրէն կը մեռցնէ:

Ճակտին վրայ չի տպեր ան իր հետքը: Այլ չտեսնուելիք տեղ մը կը զատէ. հասուկ կ'նոջ մը ստինքին տակ կը պահուըտի, կամ մօր մը արգանդին գոգը, ուրիշի մը կոկորդին խորը, միւսի մը ստամոքսին անկիւնը, ու այս դժբաղդ մարդուն ալ աղիքին ճիշտ ծայրը, — այսինքն այնպիսի տեղ մը որ ո՛չ ինք տեսնելու հնարաւորութիւնը, ո՛չ ալ ուրիշներուն ցուցնելու քաջութիւնն ունենար...:

Եթէ ժամանակին տեսնուէր՝ կարելիութիւն կար գանակով փրցնելու դատապարտութեան այդ կարմիր կնիքը: Բայց հիմա ո՛ւշ էր արդէն, և եթէ թագաւոր ալ ըլլար՝ ճար չի կար...:

Աղիքին ծայրը՝ ախտը մեծցեր, ուռճացեր, ուսեցեր էր, կարմիր, խոնաւ ու դարչաֆոյ, այն թունաւոր ստեղծութեան պէս որ աղբաւէտ ու մութ տեղեր կը բուսնին...:

Բայց այս, միայն գուրտէն երեւցող մասն էր: Ներսիցիէն ա՛յնպիսի համեմատութիւններ ստացեր էր այդ արիւնարբու մակարոյծը՝ որ մեծ երակը ճգմեր ու ամբողջ մէկ սրունքը վերէն վար ուռցուցեր, անշարժացուցեր էր: Այնպէս որ, սարսափելի տանջանքներու մէջ՝ խեղճը գերմարդկային ճիգեր կ'ընէր քարեղէն անշարժութեան մը մէջ արձանանալու համար...:

Մանուկ հասակին ո՛վ չէ լացեր կարդալով պատմութիւնը այն դժբաղդ մարդուն որ իր պալատին մէկ անկիւնը մարմար թիկնաթոռի մը վրայ անշարժ նստած էր՝ կէս-մէջքէն վար քար կտրած...:

Որքա՛ն աւելի դժբաղդ էր այս հիւանդին անշարժութիւնը...: Պալատ մը չէր անշուշտ իր տունը.

բայց պալատէն աւելի բան մը, սիրոյ բո՛յն մը...: Որքա՛ն տարիներ ստրուկներու պէս աշխատեր էր ազարակներու մէջ՝ իր սեփական օնալիւր ունենալու համար, ու հիմա չոր փայտ մը կը պակսէր օնալիւն . . . : Որքո՛ւհի մը հետ ամուսնացեր, երեք զաւակներ ունեցեր էր. խեղճերը թռչունի ձագերու պէս կը բանային իրենց բերանը՝ ու հիմա չոր հաց մը կը պակսէր իրենց շուրթին...: Հապա եթէ այդ մայրական այծերն ալ չըլլային, ո՞վ պիտի անուցանէր թէ հայրը թէ՛ զաւակները...: Խեղճ այծեր. եթէ միա՛յն գիտնային թէ ինչ արիւնոտ ծրագիրներ կը հիւսուէին իրենց վաղուան համար...:

— Կը լսեմ որ, կ'ըսէր կինը, գիտնականներ հրաւալի տար մը դտեր են այս հիւանդութեան դէմ... միայն թէ քիչ մը սուղ է եղեր... Եթէ այծերը մտաւճառին զրկեմ՝ թերեւս դրամը օգտէ...:

Հրաւալի տա՛ր, ուսիօ՛ւմ, ուսիօ՛ւմ...: Ո՞ր յիմարը արտասանեց քու գիւթական անունդ այս թըշուառներուն: Եթէ միա՛յն գիտնային որ քու խրաքանչիւր կրանկ քսանըհինգ հազար անգլիական ոսկի կ'արժէ, եթէ միայն գիտնային որ քու լուսաւոր ճառագայթներդ դեռ մեզի համար խաւար ու աղիտաբեր կը մնան, թերեւս աւելի հանգիստ սրտով մեռնէին խեղճերը...:

Բայց հիւանդը արդէն նշմարեր էր զէմքիս վրայ նկարուած յուսահատութիւնը:

— Այն ատեն, բժի՛շկ, լա՛ւ է որ դանակն առնէք, վրդս կտրէք...: Ես ա՛լ ցաւին չեմ գիմանար. հրաշէկ սուրեր ամբողջ սրունքս կը ձեղքեն. աղիքներս գալար գալար կ'արիւնին. այս արիւնին վերջը

չկա՛յ... Զաւակներս վարն հա՛ց կուլան ու այծե-
րու ստինքներուն կը փարին. ես անկողնին եմ գամ-
ուեր, իրենց կաթը կը գոգնամ... Թէ յոյս չկայ:
դարման չկա՛յ, խնդրե՛մ, բժի՛շկ, չնո՛ր՝ բրէք, ա-
զատեցէ՛ք զիս այս կեանքէն... Հոգեվարք չան մը
խոկ ճակատին՝ կապար գնդակը չնոր՝ մըն է...:

Կա՛յ աւելի դժնդակ կացութիւն մը քան ա՛յն,
ուր յուսահատ հիւանդ մը թեւերուդ կը փարի մահ-
ուա՛ն պաղատանքով, և որ ստիպուած ես ետ մղելու
ու ձգելու, որ ամիսներ երկարածդ իր հոգեվարքը:

Որո՞ւն կը պատկանի Յաւի Միսը, որո՞ւն կը
պատկանի հիւանդին կեանքը, ընտանիքի՞ն թէ Օ-
րէնքին, բժիշկին թէ Աստուծոյ...:

Առեղծուածային ախտ, որուն ո՛չ դարմանը,
ո՛չ պատճառը, ո՛չ մանրէն, ո՛չ ծագումը յայտնի է:

Բուժելու անկարող, ու մեռցնելու անընդունակ,
վերջին դէնք մը կը մնար ձեռքիս մէջ՝ մօրձիկը: Ա՛խ,
եթէ միայն այս զեղն ըլլար ամբողջ բժշկութեան մէջ՝
եւ դարձեալ պիտի սիրէի իմ արուեստս՝ հոգեվար-
քին վերջին ժամերը սպեկտրով համար...:

Փոքրիկ ներարկում մը: Ան՝ ա՛լ իր թշուառու-
թիւնը պիտի մոռնայ, իր ցաւերուն պիտի խնդայ,
պատերուն պատուած թուղթերը պիտի չնշմարէ,
ոսկեձեղուն պալատներու մէջ պիտի փոխադրուի,
հաւրներուն զիրիւր պիտի ապրի. ու մահուա՛ն իսկ
մէջէն՝ անմահութեան Աստուծոն պէս պիտի ժպտի...:

Շտապով նեղ սանդուխներէն դարձեալ վար ի-
ջայ: Բայց այս անգամ կինը բռնեց թեւերէս:

— Ըսէ՛ք, բժի՛շկ, պիտի ապրե՞մ, պիտի ապ-
րե՞մ...: Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ, որը և այրի՛ ես որո՞ւ

պիտի երթամ որբերուս հետ... հայր-մայր չունիմ,
աշխարհի վրայ մարդ չունիմ... աշխարհը մեզ ողջ-
ողջ թաղեց... անգո՛ւթ մարդեր, անգո՛ւթ Աստ-
ուած...:

Երեսը դոգնոցին մէջ պահած՝ սկսաւ կամա-
ցո՛ւկ հեկեկալ, որպէսզի ամուսինը վերէն չլսէ:
Բայց տղաքները՝ հազիւ ծունկիս չափ բարձր՝ սպառ-
նական աչերով զիս պաշարեցին թէ ինչո՛ւ իրենց
մայրը կը լացնեմ, կարծես ե՛ս ըլլայի իրենց ցաւին
պատճառը:

Ու որքա՛ն իրաւունք ունէին այդ մանուկ ու-
ղեղները: Գործուող չարիքի մը անկարող ականա-
տեան ըլլալ՝ այդ չարիքը գործելու հաւասար վա-
տութիւն մը չէ՞...:

Շուարած ու ամօթահար՝ ես տնակէն դուրս
նետուեցայ, կառքին մէջ կծկուեցայ, հեռացայ, փա-
խայ այդ անէծքի հովիտէն՝ առանց ետիս նայելու...:

Յո՛ւրա, ցո՛ւրա...:

Բանկալթի, 1914

ՄԵՌՑՆԵԼՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

— Պզտիկուց ծորակ խաղացած էք, Տօքթէ՛օր: Վազուն աղբիւրի մը բերանը մատով խցել փորձած էք: Զուլալ ջուրերու ցայտը աչերնուդ մէջ զգացած էք...: Երեւակայեցէ՛ք որ դեռ անցեալ տարի ծորակ կը խաղայինք արիւնի հետ...:

Այսպէս խօսողը յիսուննոց մարդ մըն էր, աղ-պղպեղ գլուխով, բարի ու խոշոր աչերով, ու տըժ-դո՛յն, ու տոժո՛յն...: Պուշկարիոյ չեմ գիտեր ո՛ր անկիւնէն կու գար ինձի՝ դանդաղ հիւանդութեան մը համար որ բոլորովին ջլատեր, յուսահատեցուցեր, սարսափեցուցեր էր այդ հին յեղափոխականը:

— Հիմա աչերս սեւ կը տեսնեն, կ'ըսէք. ծուն-կերս կը կտրուին, մտքիս գէշ խորհուրդներ կու գան: Հաւատացէ՛ք ինձ որ ձեզի դալու համար ճամբորդած ատենս, կը զգուշանայի շողենաւի եզրը երթալէ, որպէս զի ծով չնետուիմ յանկարծ...:

Ու իրաւ ալ ա՛յնքան յուսահատութիւն կար ա-նոր աչերուն մէջ, որ քիչ մը բոց տալու համար իր կանաչորակ այտերուն՝ Պալքանեան պատերազմի յի-շուութիւնները կը հարցնէի իրեն:

— Հա՛, ըսաւ, ձեզի արիւնի շատրուան մը պիտի պատմէի. բժիշկ էք, կը հետաքրքուիք: Սա անիծած արիւնը որ երակներուս մէջ կը չըճաղայի՝

գիտէ՞ք ո՛րքան ոյժ ունի. չէ՛, վստահ եմ որ չէք գիտեր: Ասիկա գիրքերով չէ՛, փորձառութիւնս՝ կը սորվուի: Օր մը ձերբակալեր էինք թշնամի երիտա-սարգ մը որ մեր բնկերներէն երեքը մեռցուցեր էր: Թուխ, հպարտ, գեղեցիկ տղայ մըն էր: Գլուխդ ծռե-լսի. նոյնգի մը վիզին պէս ճիտը կլորցուց: Սուրո աջնպէ՛ս մը տեղին իջեցուցի որ, Մայրի՛կ պօռալով՝ գլուխը կախուեցաւ: Ու արիւնը սկսաւ վիզէն վեր ցառքել շիփ-շիտակ, բարձր, բայց չա՛տ բարձր, մարդահասակ ծառի մը պէս բարձր: Զգջալով՝ ձեռքս խօկոյն վերքին վրայ թխմեցի. սակայն արիւնն աշն-քան ոյժով էր, այնքան ոյժով, որ մեռելին իւրա-քանչիւր թօթվըտութիւն՝ մազերս վեր-վեր կը հրէր: Հապճեպով մէկ ձեռքիս վրայէն՝ միւս ափս ալ դրի դալարուող վիզին վրայ. այն ատեն արիւնը մատնե-րուս մէջտեղուանքէն սկսաւ սրտիկ շատրուանի մը ջուրերուն պէս, ունդերուս, ալանջներուս ու բեր-նիս մէջ, թարթիչներուս ու պեխերուս թերեւեւ վը-րայ, աչուրներուս փոսերուն մէջ, կաթած տեղը թանձրանալով, չըթուսքներս փակցնելով, երեսներս տաքցնելով...: Բայց, ի՞նչ, կը տոժուենի՛ք, Տօք-թէ՛օր...:

— Օ՛հ, դադրեցուցէ՛ք, դադրեցուցէ՛ք. զգու-շի է, զգուշի՛ր...:

— Զգուշի՞ր բա՛ր...: Պատերազմը պատերազմ է, Տօքթէ՛օր...: Զգուշիւն ա՛յն է երբ մարդ ինձ պէս հիւանդութենէ կը մեռնի, երբ վախելով ու վա-տելով, գեղադործի սրուակներուն փարելով, կամաց-կամաց, կաթիլ-կաթիլ կը մեռնի...: Ու յետոյ ես ձեզի բան մը ըսե՛մ, Տօքթէ՛օր, ամէն բան պարագա-

յին համեմատ պէտք է դատուի, նոյն իսկ ոճիրը: Եւ այնպիսի պարագաներու մէջ գտնուեցայ ուր չսպաննելը աւելի մեծ ոճիր էր քան սպաննելը...: Եւ ձեռքի այնպիսի ոճիր մը պատահեմ որուն քով իմ բրածո պարզ խաղալիք մ'է ազու...: Կ'ուզէ՞ք...

— Կ'ուզեմ, ըսի անհամբեր:

— Նկարագրած շատրուանէս քանի մը չարաթ վերջ էր: Նահանջի հրամանը եկած էր հիմայ. բանակը քաջուեր հեռացեր էր ձերմակ հորիզոնին ետին, ձիւնապատ անազին տարածութիւններուն մէջ քանի մը խումբ վերջապահներ ձգելով թշնամիին արշաւին գէմ: Այդ ցրուած, կորած խմբակներէն մէկն ալ մենք էինք: Բայց ինչ որ ամէնէն աւելի կը վտանգէր մեր գիրքը՝ վերաւոր ընկեր մըն էր: Ո՛չ կարելի էր քաշեցնել զինքը, ո՛չ ալ թշնամիին ու ձիւնին լքել: Մեծ բան մը չէր իր վերքը, բայց մէջը հող ու աղբ դացած ըլլալով՝ վերաւորը սարսափելի պրկումներ կ'ուսնեար: Նախ երեսին մկանները կծկտեցան. յետոյ ձակտին կնճիռները ծալք-ծալք դամուած մնացին: Աչերն այնպէս անշարժ էին ու այնպէս ալ անաւոր՝ որ հոգեվարք մը իր ճգնաժամին մէջ քար կտրեր էր կարծես: Ու այդ փոթ-փոթ ձակտին տակ, ու այդ պիշ-պիշ աչերուն տակ, բերանն այնպէս վար քաջուեր էր երկու ծայրերէն՝ որ դիւային քրքիջի մը գիմակն ըլլար կարծես ան: Գլուխն ետեւ նետուած էր, վիզն ուժգնօրէն պրկուած, աղեղի պէս կորնթարզ մարմինն համակ քարացած, զարշապարն ու գանկը լսկ կը դպչէին գետնին...: Հիւանդապահ կառքերը քաջուեր էին, ամէնքն ալ, վիրաբոյժ մը թողլով մեզի: Աստուծու պէս իր ձեռքերուն կը փա-

րէինք, իր աչերուն կը յառէինք, ճա՛ր մը, ճարա՛կ մը կ'աղերսէինք:— «Քէքանօ՛ւ...» կը վճռէր ան: Ու այս բառը ախտանիշ մը և մահանիշ մ'էր նոյն ատեն: Եւ ամէն անգամ որ գետնաքարչ վիրաւորը իր զարշապարներուն վրայ կը պրկուէր, կ'աղեղանար ու կը զոզոզար՝ ծայրը գետին մխուած սուսերի մը պէս,— «Սքիսորօփոս...» կը գոչէր վիրաբոյժը, աղատում չկայ...:

— Եթէ աղատում չկայ՝ մի՛ ձգէք որ այս խեղճը հոգեվարք շան պէս չարքերկուի. սրսկում մը, գեղ մը լրէք, վիզը կտրեցէք, բայց աղատեցէ՛ք զինքը, և աղատեցէ՛ք մեզ ալ...:

— Եթէ դուք աղատուիլ կ'ուզէք, կ'ըսէր, ո՛վ կ'արգիլէ զձեզ մեկնելէ: Ես իր քով պիտի մնամ մինչեւ իր վերջին շունչը. բայց ես չունիմ մեռցնելու իրաւներ. ես կեանքին պատճառով եմ...:

Արդ, ես հիմայ ձեզի հարց կու տամ, Տօքթէ՛օր: Եթէ դո՛ւք ըլլայիք այդ վիրաբոյժին տեղը, դո՛ւք ալ իրեն պէս պիտի ընէիք: Ըսէ՛ք ինձի: Ես մտտահմ որ ձեր բոլորին գրպանին մէջ հեղուկ մը կայ որ...:

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, ընդմիջեցի, բայց եթէ նո՛յն իսկ հիւանդն աւգէ, մենք չունինք զայն մեռցնելու իրաւները: Որի՞ կը պատկանի կեանքը. ո՛չ հիւանդին, ո՛չ բժիշկին: Կեանքն Աստուծոյ կը պատկանի...:

— Աստուծո՞յ... Աստուծո՞յ... բառ ուղիւղ խօսակիցս փոփրկելով: Մէկ կողմէ անազին ծախսեր, շէնքեր ու դարմաններ կ'ըլլուին անգամաւորներու ցաւադարներու, հոգեով մարմնով փառածներու, ան-

բուժելի դառամածներու կեանքն ամէն գինով պահ-
պանելու համար... մինչդեռ անգին, կռուի գաշտին
վրայ, էն խոստմնալի ու էն առողջ երիտասարդները
հազարներով, տասը հազարներով գետին կը փռուին,
յետոյքէն զարնուած նապաստակներու պէս գլտոր
դառնալով... ասոնց կեանքն ալ Աստուծոյ չի պատ-
կանիր, Տօքթէ'օր...

— Կ'ազաչեմ, ընդմիջեցի, բայց ձեր վիրաւոր
ընկերն ինչ եղաւ:

— Մեր վիրաւոր ընկերը: Աղբակոյտի մը վը-
րայ պառկեցուցիր էինք զայն, որպէս զի տաք
ըլլար: Կր զգուշանայինք կրակ վառելէ, վախնալով
որ մի' գուցէ ձիւնապատ դաշտերու մէջէն բարձրա-
ցող մեր մուխը թշնամիին մատները գմկ: Իւրա-
քանչիւրն իս հրացանի սառած երկաթին փարած
փոքրիկ լուսամուտներու ետին պահակ կը կենայինք,
ձերմակ հորիզոնները քննելով վախ ի վախ: Ո՛չ իսկ
չշուկ մը, ո՛չ իսկ լոյս մը կար ներսը: Կիսաստուե-
րին մէջ՝ մատներնուս ծայրին վրայ կոխելով կը քա-
լէինք, մեռելի տան մը պէս. որովհետեւ մահը մեր
մէջ էր, հոն էր սպանական: Ու մեռելը հոն էր,
կենդանի մեռելը գիտապաստ, գիտկնացած, կարծ-
րացած, բայց այնքան տառապալից ու դեռ այնքան
ղգայուն, որ լոյսի ճառագայթ մը զայն կը մտրակէր
կարծես, ու ձայնի չշուկ մը կը դողղղացէր իր քա-
րացած մարմինը՝ երկրաշարժէ մը ցնցուող տապա-
նաքարի մը պէս...: Լիբարոյթը պողարիւն՝ իր ջեր-
մութեան աստիճանը կը չափէր, — «39...40...41...
42... սարսափելի, սարսափելի...»: Դանակի մը
ծայրով իսկ կարելի չէր բանալ իր կծկուած ախա-

ները, կաթիլ մը ջուր, պատառ մը հաց տալու ի-
րեն: Եթէ հիւանդութիւնն իսկ չըլլար, անօթութե-
ան պիտի մեռնէր այս խեղճը: Բայց վիրաբոյժն օ-
րինապահ ու անաչլաջ:

— Ես մեռցնելու իրաւունք չունիմ, ես մեռցնե-
լու իրաւունք չունիմ... կը կրկնէր:

Այս սարսափի օրերը՝ վեց օր, վեց դար տեւե-
ցին: Աստուծո մը երբոր ելանք, աչիւրը բաց՝ ան կը
հակէր: Պրկուած մարմինն ահեղ ճիգէն՝ դարչապար-
ները հողը փորած ու գանկն աղբին խրուած էր:
Ջեռքերը, ոտքերը չիփ-շիտակ, կզակները կզպուած,
ճակատը ծալք-ծալք կծկուած, քրքիջի ձեւ մը չըրթ-
ներուն, աչքերը պիչ-պիչ դուրս ինկած, ան պառկեր
էր անաւոր: Կարելի չէր նայիլ իրեն: — «Բայց նա-
յեցէ՛ք, մարմինը չգողար այսօր...» ըսաւ մէկը
չնչալով:

Ու իրաւ ալ մարմինը չէր գողար: Սակայն
այնքան սարսափ ու տառապանք կար իր բաց աչե-
րուն մէջ, որ ո՛չ ոք համարձակեցաւ մատին ծայրով
դպիլ իրեն, վախնալով որ մի' գուցէ նոր սարսուռ
մը ծնցնէր:

— Մեռե՛ր է... վճռեց բժիշկը, իր գլխարկը
հանելով: Ու բոլորս ալ հրացանն իջեցուցինք իր
առջև:

Այսպէս վերջացաւ այս անվերջանալի, այս ա-
հաւոր, այս անդրմարդկային մահը, ինչ կ'ըսեմ, այս
ոճիրը, ոճիրներուն գլուխ-գործօցը...:

Բերա, 1914

ՏԵԼԻՐԻՈՒՄ ԹՐԷՍԷՆՍ

Ծնծուած շան մը պէս կը դողդղար:

Երկու կողմէն, երկու հոսովու պահակներ, զայն առաջ կը մղէին: Ու ան սարսափահար ու աղաչաւոր աչերն ինծի ուղղած, ստքերուն բոլոր ուժովը կ'ընդդիմանար, սպանդանոց տարտուղ անասունի մը պէս:

— Մի՛, մի՛ վախնար, ըսի քաղցրօրէն, այս տեղ հիւանդանոց մըն է, ես այս տեղին բժիշկն եմ:

— Պիտի մեռցնեն զիս, տօքթէ՛օր, պիտի մեռցընեն զիս...

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ:

— Չեմ գիտեր, չեմ գիտե՛ր, ես սչ մէկուն չաբութիւն ըրած մարդ չեմ: Ահա տասը օրէ ի վեր զիս կը տանջեն: Բայց, հաւատացէ՛ք ինծի, տօքթէ՛օր, կ'աղաչեմ, հաւատացէ՛ք ինծի, ես պարկեշտ մարդ եմ, ես չէի մեռցնողը, ան ինքնիւրենը մեռաւ:

— Ան ո՞վ է:

— Մայրի՛կս, ալիւսը մայրիկս, ան ինքնիւրեն մեռաւ...: Միւսներն ալ ես չմեռցուցի, տօքթէ՛օր: միւսներն ալ:

— Բայց միւսները որո՞նք են:

— Զաւակնե՛րս, զաւակնե՛րս...

Ու ձայնը աւելի պղտրկցուց:

Ակոսները աւելի սեղմուեցան, կծրացին, սոսկալի՛, սոսկալի՛:

Վիզը ծած էր, գլուխը թեքած, դէմքին մէկ կողմը ճմաթկած, կծկտած, կզակները ուժգնօրէն կըղպուած:

— Ասկէ երեք օր առաջ էր, տօքթէ՛օր, չաբաթ գիշեր մը անկողնիս մէջ աչքերս չկրցայ գոցել: Պատուհանիս առաջը մինչեւ լոյս փափսացին: Նախ երկու հոգի էին, յետոյ այդ երկուքը երեք եղան, չորս եղան, տասը եղան...: Աչքովս տեսած բաները կը պատմեմ, տօքթէ՛օր...:

— Ու կը լսէ՞՞ր ալ:

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ: Նախ փափսեւքներ միայն կ'իմանայի, խժլտութեան, սուլոցներ: Բայց վերջը յստակ յստակ լսեցի ամէն բան: «Իր մայրիկը խեղդե՛ր ե» կ'ըսէր իրենցմէ մէկը: — «Հաւկա՛ւ, հաւկա՛ւ», կ'ըսէին միւսները, «Իր զաւակներն ալ ինք մեռցուցե՛ր ե: Սանդուխ մը բերե՛մ, պատուհանէն ներս մտնելու ե... չուան մը, դանակ մը, զգուշութի՛ւն, զգուշութի՛ւն...» Սարսափահար դուռն բացի, դաշտերուն մէջ վազեցի, վազեցի, վազեցի, ու անձրեւին տակ տեղ մը գետին ինկայ, քնացայ: Միւս ատուերը ելայ՝ կզակս կղպուած էր...:

Չայնը ճիգով դուռս կուգար ակոսներուն ձեղքէն: Խօսքերը կը քակուէին, կը տարտղնէին դուռս ելլելու համար:

Դէմքին վրայ կապոյտ ու սև ուռեցքներ կը ցցուէին, անհամար հարուածներու սարսափելի դրոշմները:

Ամբողջ գլուխը փաթտուած էր ձերմակ լաթեւ:

յուս մէջ, որոնց տակէն արիւնը թանձր կաթիլներով
կը բլխէր, կը տարածուէր, ճակատէն վար կարմիր
ճաւրաներ կը գծէր:

Ի՛նչ կ'ընէր հանգուց մըն էր աս:

Ո՛չ, իր սպտամածները ճիշտ չէին կրնար ըլլալ,
և սակայն սուտ ալ չէին անոնք, քանի որ այնքան
տառապանք ու սալսափ կար իր խաւար աչքերուն
խորը:

Ու այնքան սարսափ ու տառապանք կար իր
խաւար աչքերուն խորը, որ ան չէր նկարագրեր, այլ
կ'ապրէր իր տառապանքը:

Ան կ'ապրէր սարսափելի մղձաւանջի մը մէջ,—
բաց աչքով մղձաւանջ մը,— որ չարաթէ մը ի վեր
սկսած ու զեռ չէր աւարտած:

— Ծարաթէ մը ի վեր ականջիս մէջ կը հայհո-
յեն, կը պոռան, կուլան: Աչքերս կը վախճամ զոցե-
լու, թարթիչներս հաղիւ փակած՝ կարմիր բոցեր ու
արեւներ իրարու կը զարնուին: Պատիս ըստ խոն-
ցերէն փոքրիկ բաներ կը վազվզեն, կը քրքջան, կը
դաւադրեն: Սենեակիս մէջ սեւ, դադրելի միջատներ
կան, անկողնիս մէջ կ'եռուզեոին, սրունքներէս վեր
կը սողան և ուսերէս վար կը սահին... Անցած գի-
շեր, զիշեր մը ամբողջ, կոկորդէս վար գիակի մա-
զեր, երկար մազեր կը լեցնէին...:

Կը խօսէր նողկալով, սարսափելով, խարխալե-
լով: Իր կղզուած կզակին ետեւէն կը զգայի որ լեզ-
ուն ծայրը կը գողգողար:

— Ձեռքերդ բաց, ըսի:

Հաղիւ թէ բացած՝ տեսայ որ մատներն ալ
աննշմարելիօրէն գողգողալ սկսան:

Լեզուին ու մատներուն այս թեթեւ գողը հին
գլխնմուտեան մը կասկածն արթնցուց մէջս:

— Զուր կը խմե՞ս, հարցուցի:

— Երբեմն, երբեմն...:

— Տարի՞քդ:

— Տարիքս յիսուն, թերեւս աւելի:

— Վրճա՞կդ:

— Կէս մը ամուսնացած, կէս մը ամուրի:

— Զաւակնե՞ր:

— Վեց զաւակներ ունեցայ, չորսը գերեզմանն
են:

— Միւսները:

— Միւսները մայրիկն առաւ ու փախաւ:

— Բայց խեղճերը միջոց ունի՞ն ապրելու:

Դէմքը ճմլթկեց, ուսերը թօթկեց:

— Մայրիկնին զեղեցիկ կին է, ըսաւ:

Բարոյական զգացումի այս աստիճան չգոյու-
թիւնը, եկաւ ա՛լ աւելի հաստատել մտքիս մէջ հին
գլխնմուտեան մը ախտանիշը:

Որովհետեւ, ալքօլը միայն մարմինը չէ որ կը
փակցնէ, այլ և հոգին:

Եւ սակայն օր մը կուգայ, երբ այդ թունա-
ւորուած, զիականացած, աղբացած մարմինն մէջ հոգին
կ'արթննայ, կը փոթորկի, կը պոթկայ, ինքնիր-
մէն կը նողկայ ու ինքնիրմէն կը սարսափի:

Տէլիքիում Թրէմէնսը, այն սարսափելի դժոխքն է
որ Տանթէի մը հանձարը պիտի չկրնար երեւակա-
յել, և որ իւրաքանչիւր գլխնմուտ իր տառապանքին
համար կը կերտէ:

Բաց աչքով մղձաւանջ մըն է այս, որ ոչ թէ

գիշեր մը կը տեսէ, այլ չաբաթ մը կը յաւերժանայ։
Ու սառնապանքն աչնքան մեծ է, ու հիւանդն աչն-
պէս համոզուած է իր մեղծաւանջին իրականութեան,
որ նախամեծար կը համարի անմիջապէս մահանալ։
Շատ մը անբացատրելի կարծուած անձնասպանու-
թիւններ՝ ուրիշ պատճառ մը չունին բժիշկներուն
համար։

Ու այս մարդուն պարագան անոր համար հե-
տաքրքրական էր, որ ան իր զառանցանքին մէջ իսկ
ձերբակալուած էր, առանց իր անձնասպանութիւնն
աւարտելու ժամանակ ունենալու... վկայ իր արիւն-
թաթախ գլուխը...։

— Երէկ գիշեր փողոցին մէջ քայլած ատենս սե-
ւեր հագած մարդ մը տեսայ։ Ես այդ մարդը կը
ճանչնայի, չեմ գիտեր երբ, չեմ գիտեր ուր, բայց
գիտեմ որ թշնամիս էր։ Յետոյ անկիւն մը դառնա-
լուս՝ հատ մըն ալ ելաւ, յետոյ հատ մըն ալ, յետոյ
հատ մըն ալ։ Ոմանք ասջիտ, ոմանք ետիտ, ուր եր-
թալս չփոթեցայ։ Չախ կողմս բաց պարտէզ մը կար,
մէջը մտայ, ու մութ տան մը խոհանոցը պահուածե-
ցայ, կձկտեցայ։ Մութն իջեր էր։ Ասանկ երկար
ժամ մը անցաւ։ Յետոյ դուրէն ձայն մը փրթաւ,
կամաց կամաց սողալու պէս խշրտոց մը՝ որ երթա-
լով կը մօտենար, կը մօտենար։ Սարսափեցայ, լոյս
վառեցի, պատուհանին ետեւ երեք գէմք երեւցան,
յետոյ նորէն, յետոյ նորէն...։

Ահա ճիշտ այդ միջոցին էր որ խոհանոցին ան-
կիւնէն կացին մը գտնելով, սկսած էր իր գլխուն աչն-
պիտի ստակալի հարուածներ իջեցնել՝ որ իր անաս-

նական աղաղակներէն արթննալով, տնեցիները ձեր-
բակալեր ու հիւանդանոց անաջնորդեր էին գինք։

Հիւանդանոց անաջնորդեր էին, որպէսզի խնա-
մէինք, դարմանէինք ու ազատ արձակէինք այդ
հոգեով մարմնով թունաւորուած մարմինը։

Ազատ արձակէինք՝ որպէսզի նորէն խմէր ու
նորէն շնար, ու ախտաւորներու նոր սերունդ մըն
ալ հասցնէր...։

Տխո՛ւր արհեստ, տխո՛ւր պարտականութիւն...։

Այդ գիշեր երկար ատեն տանջուեցայ խորհելով
այն բոլոր աղէտներուն վրայ, որ այս մարդը ազա-
տորէն պիտի կրնար գործել։

Մինչդեռ... մինչդեռ նոյն գիշերն իսկ՝ մեղծա-
ւանջի նոպայի մը մէջ ան ինքզինքը մեռուցեր էր։

Հետեւեալ օրը գիւղնոթեան սեղանին վրայ
փռած էինք արդէն իր դիակը, քանի որ մեր դար-
մանատունը մեռնող անոքիկ հիւանդները մեզի կը
պատկանէին։ Նեզ սղոց մը՝ պզտիկ ճոճոցով երկու-
քի կը կտրէր իր դանկը՝ մեզի ցոյց տալու համար
ուղեղին ախտաբանութիւնը։

Բայց ահա դուռը կամաց մը բացուեցաւ։ Պա-
տառատուն մայր մը, երկու տղայ...։

Գինովին նախկին կիսն էր, որ իր երկիւն աչ-
ցելելու եկեր էր հիւանդանոց, ու դուռէ դուռ զար-
նուելով՝ մինչեւ գիւղնոթեան սրահն էր հասեր...։

Քար կտրեցաւ։ Հառաչ մը չկրցաւ հանել կուրծ-
քէն։

Իսկոյն դուռը երեսին գոցեցինք։ Ու սղոցին
երկու ծայրէն բռնած՝ երկու բժիշկ, իրարու երես

Նախընտրեալ ոճը պարզեցնուցաւ պէս : Եւ միայն այդպէս
Ու դեռ աւանդիս մէջ է, թէ ինչպէս, զուրաբէն,
դրան ճեղքէն, դիտողին ազաքները կը ճգային.

— Հայրի՛կ, հայրի՛կ, քեզի նաբինջ բերինք,
հայրի՛կ... :

Բերա, 1914

ՑԱՆԿ ՆԻՔԵՐՈՒ

Դեռ-եւերը	52
Մանչերուն Գերեզմանը	7
Հարսերուն Գաղսկիքը	18
Տէր Ողորմեա . . .	27
Գինովին Աղջիկը	36
Պուռնիկը	43
«Փոխան Հարսանիքի»	50
Հրաշալի Բժշկուքիւն	55
Անաւոր Տարակոյսը	65
Անիծուած Գանձը	73
Ասամոսիւն Զոնը	80
Նաբոլեօնի Մահը	88
Յաւի Միսը	97
Մեղցնելու Իրաւունքը	105
Տէլիքի ում Թրեմեկն	112
	118

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԿ

Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ

Այս հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ

Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ

80000	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ
50	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ
30	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ
40	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ
60	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ
70	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ
80	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ
90	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ
100	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ
110	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ
120	Հաշվառման օրվա վերջին դրությամբ

46.8

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0360589

54621